

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ЧЕРНІВЕЦЬКЕ ГЕТТО: ОРГАНІЗАЦІЯ, ЛЮДИ, СТРАТЕГІЇ
ВИЖИВАННЯ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 601 групи
спеціальності «Історія та археологія»
Малованюк Джастіна Михайлівна

Керівник:

к.і.н. доц. Скорейко Г. М.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол №____ від _____ 2022 р.
Зав. кафедрою _____ к.і.н. доц. Гуйванюк М. Р.*

Чернівці – 2022

Анотація

У кваліфікаційній роботі висвітлено ряд питань, що стосуються буковинського єврейства, його особливостей, соціальної структури, чисельності напередодні Другої світової війни та під час Катастрофи. Велика частина уваги в роботі приділена вивченню політики Румунії щодо євреїв, як національної меншини краю, яка згодом переросла у геноцид буковинського єврейства, як вищої форми прояву антисемітизму з боку держави Румунії. У роботі також зроблено спробу простежити всі можливі стратегії виживання євреїв в умовах Голокосту на основі спогадів-свідчень очевидців та відомих фактів.

Ключові слова: Голокост, буковинські євреї, особливості, чисельність, політика Румунії, геноцид, стратегії, виживання.

Annotation

In the qualification work, a number of issues related to Bukovyna Jewry, its characteristics, social structure, and numbers on the eve of the Second World War and during the Catastrophe are highlighted. Much of the attention in the work is devoted to the study of Romania's policy towards Jews, as a national minority of the region, which later turned into the genocide of Bukovina Jewry, as the highest form of manifestation of anti-Semitism on the part of the Romanian state. The work also attempts to trace all possible strategies of Jewish survival in the conditions of the Holocaust based on the memories and testimonies of eyewitnesses and known facts.

Key words: Holocaust, Bukovina Jews, peculiarities, number, politics of Romania, genocide, strategies, survival.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Д. М. Малованюк

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА БУКОВИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА	16
1.1. Чисельність єврейської громади Буковини.....	16
1.2. Соціальна структура єврейської громади Буковини.....	21
1.3. Особливості буковинського єврейства.....	24
1.4. Становище буковинського єврейства, його особливості та політика Румунії щодо єврейського питання.....	28
РОЗДІЛ 2. ГЕТТО В ЧЕРНІВЦЯХ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА, ДИНАМІКА	55
2.1. Окупація. Організація гетто.....	55
2.2. Гетто зсередини: становище євреїв всередині гетто, внутрішня структура і динаміка.....	70
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ ГЕТТО	81
ВИСНОВКИ	108
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	117
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Буковина завжди була територією суперечок. Після розпаду Австро-Угорської імперії стала територією суперечностей між СРСР та Румунією. Тут відбувалися болючі трансформації, зміни і встановлення нової влади на місцях, насадження різних економічних моделей, проведення своєрідної національної політики, що значною мірою вплинуло на місцеве населення, яке тут залишалося і після приходу радянської системи на зміну Румунського королівства 1940 року, і після втечі радянських військ і приходу нацистських військ Румунії спільно з німцями у 1941 році.

Тому *актуальність* дослідження полягає у вивченні реалій румунської окупації Чернівців 1918 – 1940 рр. та 1941-1944 рр. із її нацистською та антисемітською політикою, аналіз морально-етичних моментів присутніх у житті людей міста та часткове висвітлення теми Голокосту на прикладі гетто - абсолютно нелюдського антигуманного експерименту нацистського режиму, зокрема на прикладі Чернівецького гетто, що і сьогодні є особливо злободенною темою на фоні сучасної російсько-української війни. Як і у всі інші часи теж. Адже гетто, як прояв Голокосту – геноциду єврейського народу за часів Другої світової війни, є одним із найбільших жахів в історії людства скоєне людьми проти людей. Тому дослідження життя людей та виявлення їх способів виживання в самому гетто і поза ним протягом нацистської румунської окупації Чернівців 1941-1944 рр. під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. відповідає викликам сучасності. Адже такі жахіття потрібно знати і пам'ятати, аби ніколи не допускати їх повторення.

- *Мета даної роботи:* на основі джерел та літератури загально проаналізувати історію Чернівецького гетто 1941 – 1944 рр..

- *Завдання:*

- Здійснити аналіз стану єврейської громади Буковини напередодні Другої світової війни та його особливостей;

- Простежити як утворилося Чернівецьке гетто, як воно функціонувало та його динаміку;
- Показати яким було становище євреїв у гетто;
- Проілюструвати гетто зсередини на прикладі життів окремих людей;
- З'ясувати які були способи виживання євреїв у гетто і поза ним.
- *Об'єкт дослідження* - життя єврейського населення міста Чернівці під час румунської окупації 1941-1944рр. на період радянсько-німецької війни.
- *Предмет* - особливості життя буковинських євреїв в умовах гетто та способи виживання в ньому під час румунської окупації 1941-1944рр. на період радянсько-німецької війни.
- *Географічні межі* – місто Чернівці (Буковина).
- *Хронологічні межі* охоплюють час румунської окупації 1941 – 1944 рр. на період радянсько-німецької війни 1941-1945рр.. Нижня межа хронологічних рамок дослідження пов'язана із захопленням Чернівців румунськими нацистськими військами та встановленням меж та створенням Чернівецького гетто осінню 1941р.. Верхня межа корелюється із звільненням Чернівців від румунської окупації та розформуванням гетто весною 1944р..

Стан наукової розробки теми.

Тема мого дослідження представлена чималою кількістю наукового доробку як серед вітчизняних дослідників, так і серед закордонних. Наукові праці вітчизняного доробку представлені як науковими статтями так і ґрунтовними працями. Так, для з'ясування ситуації, яка склалася після Першої світової війни для краю та його населення, зокрема і єврейського, варто звернутися до таких праць: фундаментальної праці з історії Буковини авторства Квітковського Д. Бриндзана Т., Жуковського А. «Буковина. Її минуле і сучасне» [67], де було зокрема висвітлено процес приєднання

Буковини до Румунії, національний склад краю і його чисельність відносно національності, його сфери зайнятості та особливості політики Румунії стосовно населення приєднаних територій; саме питання приєднання Буковини до Румунії у 1918 р. зокрема висвітлюється у працях з історії Буковини «Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914 – 1921 рр.)» [65] Добржанського О. та Старика В., і в окремій праці останнього «Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921»[76].

Більш детально про єврейську громаду Буковини напередодні Другої світової війни можна дізнатися з праць різних дослідників, які висвітлювали різні аспекти життя, відносин та становища євреїв краю. Так про різні аспекти життя буковинського єврейства можемо дізнатися із таких праць як: фундаментальна праця професора Штернберга Г. «Історія чернівецьких євреїв» (пер. з нім. Марка Куліша) [89], де висвітлюється становище єврейського населення Буковини у міжвоєнний період від закінчення Першої світової аж до початку Другої світової війн, зокрема, увага у праці приділяється саме євреям Чернівців, частково висвітлюється і питання ставлення Румунії до євреїв; окремо відомості про національний склад, демографічні зміни у краї, зокрема і такого чисельного елементу як євреї можна почерпнути із роботи авторства Квітковського Д. Бриндзана Т., Жуковського А. «Буковина. Її минуле і сучасне»[67], зокрема звідси можна дізнатися про особливості та фальсифікації переписів населення краю. Окремо про останнє, що стосувалося і євреїв Буковини, то вагомими працями у цьому питанні є праці Скорейко Г. М. «Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII – початок XX століття)»[74] та Ботушанського В. М. «Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)»[63]. Також про національний склад земель, демографію, культурні особливості населення, общин та взаємовідносини писали Руснак О. в «Етно-демографічна характеристика

населення Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період» [73], Кушнір М. П. «Єврейська релігійна община та правове становище євреїв Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст.» [68], Гуггенбергер Г. «Єднання та протистояння. Аспекти німецько-єврейських відносин у Чернівцях (друга половина XIX ст. – 1940 р.)» [64].

Інформацію із цих питань можна також взяти для аналізу із ґрунтовних монографій використаних для моєї роботи. До них належать: монографія Жерноклеєва О.С. «Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 – 1918 рр.)» [66], де висвітлюється діяльність національних спільнот зокрема багатонаціональної буковинської, частиною якої була єврейська. Та праця Яворської І. Т. «Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944 – 1991 рр.)» [91] у якій можна було віднайти цінну інформацію про становище та особливості буковинського єврейства у міжвоєнний період перш ніж перейти до самої теми праці, що стосувалася репатріації буковинських євреїв додому.

Також варто окремо приділити увагу і тим працям, які присвячені вивченню явищ, що мали місце на Буковині ще на початку Другої світової війни та передували створенню Чернівецького гетто. Тому для розуміння перебігу і розвитку подій, явищ, політичних організацій у самій Румунії і про їх вплив на провінції, зокрема Буковину та її населення, як частини Королівства на той час, можна звернутися по потрібну інформацію до праць Піддубного Ігоря Андрійовича, в яких ці всі процеси ґрунтовно висвітлені. Зокрема я ознайомилася із такими працями по цьому напрямку: «Місто у міжвоєнний період» [70], «Особливості функціонування політичної системи Румунії напередодні Другої світової війни (1938-1939 рр.)» [71], «Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду» [72]. Ці та інші праці дослідника по тематиці Буковини (Чернівців) напередодні та на початку Другої світової війни дають певне уявлення про політичний режим у Королівстві Румунія,

про настрої у суспільстві, їх становище та краю, що є важливим для формування і розуміння всієї подальшої канви розвитку подій.

Окремо про політику Румунії стосовно євреїв, та про політичні перетворення всередині держави, які надалі привели до вчинення геноциду Румунією над євреями висвітлює праця Холодницького В. «До питання про становище євреїв Північної Буковини та Північної Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни» [87].

Серед праць які присвячені питанню політики Румунії стосовно євреїв та краю до і вже після початку війни чи з яких можна простежити ці питання є праці закордонних дослідників: Angrick Andrej «Power Games: the German Nationality Policy (Volkstumspolitik) in Czernowitz before and during the Barbarossa campaign» [100], Ștefan Cristian «Ionescu «Californian» Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943» [101], та Von Hartwig Cremers «Generalkonsul Dr. Dr. Fritz Gebhard Schellhorn (Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Czernowitz 1940-1943)» [103].

Політика Румунії стосовно національних меншин протягом всього часу окупації Буковини була спрямована на різноманітні утиски та обмеження. Зрештою ці всі заходи хоч і були спрямовані проти всіх не-румунів, однак проти євреїв вони були жорсткішими в силу взаємовідносин націй та культур. Як економічний осередок краю, основний монополіст у промисловості, обробних галузях, євреї були небажаними громадянами краю для румунської влади довгий час. Румунський шовінізм зріс під впливом ідей А. Гітлера. Зрештою ідейне зближення на основі вигоди зробило із Румунії сателіта Німеччини на час Другої світової війни. «Єврейське питання» постало гостріше на початку війни. Його «вирішенням» став геноцид єврейського народу - Голокост.

Загалом явища Голокосту на території України під час Другої світової війни досліджувалися різними науковцями, які представили пізніше свої

напрацювання у ґрунтовних дослідженнях. Так, вагомий внесок у дослідження фактів стосовно життя євреїв (окремих людей, сімейств), зокрема про способи їх виживання та порятунку в умовах гетто та окупації в Україні під час Другої світової війни внесли і висвітлили в своїх працях Щупак І. «Українці-рятівники євреїв під час Голокосту»[90], та Слободинський Д. К. «Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни»[75].

Також серед історіографії у вивченні даної теми цієї роботи важливе місце займають праці: Альтмана І. А. «Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР.», зокрема «Глава 3. Гетто и лагеря на территории СССР. § 1. Классификация мест принудительного содержания» [92], праця Кагановича А. «Вопросы и задачи исследования мест принудительного содержания евреев на территории Беларуси в 1941—1944 годах» [95]. Ці праці містять інформацію про причини утворення, організацію, класифікацію гетто, їх функціонування.

Стосовно конкретно Чернівецького гетто та Голокосту, то Румунія мала власний план реалізації вирішення «єврейського питання». Особливе місце у дослідженні теми Чернівецького гетто та буковинського єврейства у історіографії займають праці Суровцева Олега Андрійовича. Я ознайомилася із такими його працями по темі мого дослідження як: «Вшанування жертв Голокосту у Чернівецькій області: меморіальні місця, люди та сучасні рефлексії» [77], «Голокост на теренах Буковини: ретроспектива подій та питання збереження історичної пам'яті» [78], «До питання про антисемітську пропаганду румунської влади в Північній Буковині у 1941-1944 роках (на матеріалах газети «Буковина»)» [79], «Євреї Хотинщини в роки Другої світової війни: архівні дані про злочини румунської окупаційної влади» [80], «Історія гетто у Чернівцях (1941 рік) – інформаційна довідка»[81], «Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту» [82], «Спротив буковинського

єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів»[83], «Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр.» [84], «Трагедія єврейського населення міста Чернівці у жовтні-листопаді 1941 року»[85], та «Jews in Bukovyna during the Second World War through the prism of printed materials of "Bukovina" newspaper» (Євреї Буковини протягом Другої світової війни через призму друкованих матеріалів газети «Буковина») [102]. У цих працях можна почерпнути цінну інформацію про політику Румунії по відношенню до євреїв, стосовно утворення, функціонування та типу гетто, про вплив цих подій на території міста Чернівці, на суспільство,.

Так, у невеликій статті «Історія гетто у Чернівцях (1941 рік) – інформаційна довідка»[81] висвітлено події, які стосувалися утворення тимчасового Чернівецького гетто за розпорядженням генерала нацистських румунських військ Корнеліу Калотеску і організації перших депортацій до Трансністрії. Трохи більше про діяльність гетто можна почерпнути із статті «Вшанування жертв Голокосту у Чернівецькій області: меморіальні місця, люди та сучасні рефлексії»[77]. Більше інформації про обставини та причини утворення гетто у місті, про сам процес геттоїзації єврейського населення, та про причини залишення (один із способів виживання в умовах гетто) понад 20 тисяч осіб єврейської національності у Чернівцях можна почерпнути із праці «Трагедія єврейського населення міста Чернівці у жовтні-листопаді 1941 року» [85]. У свою чергу зі статті «Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту»[82] можна більше дізнатися про деякі із способів виживання євреїв в нелюдських умовах гетто (праця за їжу, примусові роботи, втечі) та взагалі про їх життя під час Голокосту на території краю. Також більш детально про один із наймасовіших способів виживання під час вже проведеної геттоїзації (а саме, зміна релігії) дізнаємося із контексту статті «Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів»

[83]. Зокрема про організацію і діяльність гетто, (про трудову експлуатацію населення гетто), про клопотання тодішнього примаря міста Чернівців Траяна Поповича щодо «авторизацій» (один із наймасовіших можливих способів виживання в умовах антигуманного нацистського експерименту) можна детальніше вивчити зі статті «До питання про антисемітську пропаганду румунської влади в Північній Буковині у 1941-1944 роках (на матеріалах газети «Bukovina»)» [79]. Про вищезгадані факти, які стосувались становища єврейського населення Буковини у період румунської окупації 1941-1944рр. під час радянсько-німецької війни 1941-1945рр.. Трохи більше можна дізнатися із праці «Голокост на теренах Буковини: ретроспектива подій та питання збереження історичної пам'яті» [78]. Окремо варто виділити і праці дослідника, які проливають світло на політику Румунії стосовно євреїв «Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр» [84] та «Jews in Bukovina during the Second World War through the prism of printed materials of "Bukovina" newspaper» [102].

Загалом ці всі праці Суровцева О.А. дають досить чітке уявлення про загальне становище буковинського єврейства в умовах гетто. Вони також містять чимало інформації стосовно статистики депортацій до Трансністрії, що також є не менш важливим при дослідженні масштабів розгорнутої жорсткої антисемітської політики нацистської Румунії.

Окрім цих представлених робіт важливе місце займають праці в яких представлені статистичні дані про єврейське населення міста Чернівців у різні роки окупації, (що зокрема головним чином стосується масових депортацій буковинського єврейства до Трансністрії, що є цінним для визначення масштабу діяльності гетто): «Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей – гетто» [29], «Холокост в Украине» [96] Круглов А., Уманский А., Щупак И. Окремо відомості про кількість депортованих можна знайти також в колективній праці «Холокост в

Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии» [97].

Особливе місце у моїй роботі належить спогадам очевидців. Тому однією із основних книг по темі мого дослідження є праця двох авторів Олару Д., Воронцов С. «Траян Попович. Сповідь. Біографія. Свідчення» [69]. Робота є цінною, у першу чергу тому, що тут опублікована сповідь Т. Поповича, найбільшого рятівника євреїв під час Катастрофи, що є особливо цінним при розгляді морально-етичної сторони на момент вчинення Геноциду. Ця робота показує точку зору того, хто був споглядачем, частиною цього процесу, тільки по інший бік, який намагався щось вчинити проти жахливої несправедливості, яка згодом стала жахливою реальністю. У роботі також подаються статті від авторів, які намагаються повністю відновити послідовність у біографії Т. Поповича, що також є цінним для внесення ясності при висвітленні перебігу подій. Також цінною для мого дослідження є одна із найновіших робіт авторства Березиної С. Н. «Євреї Буковини. Славные имена» [93], де авторка роботи простежує біографії відомих євреїв буковинців, серед яких було чимало і тих, хто був свідками Голокосту у Чернівцях, і подекуди у архівах збереглися їх бачення тих жахів, що у своїй праці і відновлювала у послідовності авторка.

Серед чималої кількості праць, які присвячені вивченню різних аспектів життя буковинських євреїв у різні часи одне із чільних місць в історіографії по моїй темі дослідження займає чудова праця Флоранс Хейман «Повернення пам'яті: Сторінки єврейської історії Чернівців» [86] у перекладі [з французької] Володимира Каденка, в якій антрополог, науковий співробітник Французького інституту в Єрусалимі на основі, головним чином, усної історії описує історію чернівецького єврейства (що є особливо цінним особливо про особливості життя чернівчан на період Румунського королівства, із показом нерозривності сторичного процесу на прикладі буковинського єврейства, недовгої радянської окупації та під час німецько-

радянської війни), також не забуваючи використовувати архівні дані та інші джерела інформації. Дослідниця у праці показує всі внутрішньополітичні зміни у Румунії та зміни настроїв та поглядів серед її населення, зокрема вказуючи на поступовий зріст антисемітизму (провокованого і підтриманого державою) в румунських Чернівцях. Флоранс Хейман також тут показує і період швидкоплинної, але знакової радянської окупації та радянзації (зокрема дослідниця тут описує репресивну політику щодо євреїв та загальне розчарування советською владою) Північної Буковини (Чернівців) на початку Другої світової війни, та наступний після нього - другий період румунської окупації Чернівців.

Також варто виділити і працю Angela Moré «Die unbewusste Weitergabe von Traumata und Schuldverstrickungen an nachfolgende Generationen» [99] («Несвідоме передання травми та заплутані почуття провини наступного покоління») - де розбираються в психології постраждалих від Голокосту, цінність цієї праці для моєї роботи полягає в тому, що в роботі досліджується посттравматичний синдром, який після жахливих подій не минав безслідно. Наслідки геноциду навіть для наступних поколінь євреїв були надто сильними.

Отже, стан наукової розробки теми є гарно представлений багатьма ґрунтовними працями по цій болючій темі в історії всього людства.

Стан джерельної бази моєї роботи представлений достатнім різноманіттям. Джерельну базу дослідження становлять записи свідчень очевидців, статистичні дані, документи, спогади, відео-, аудіо- та фотоматеріали.

Серед джерел є періодика представлена газетними статтями, інтернет-виданнями, довідками, документами на основі архівних даних та усної історії із Меморіального музею Голокосту США, який зібрав чимало документів із різних архівів світу з питань Голокосту.

Так на основі архівних даних інформація про приєднання Буковини 1918 р. міститься в статті Осачука С., Салагора М. «На зустріч 100-літтю листопадових подій 1918 року у Чернівцях» [17].

Серед загальних робіт про Голокост мого дослідження є такі інтернет-ресурси як: «Забутий Голокост – зазирнути до чернівецьких архівів» Бірґіт Г. [5], «Холокост: «жертви ненависти» (гетто на території ССРСР)»[38] – про організацію; «The Nazi Holocaust 1938-1945: 6,000,000 Death»[60]; «Final Solution: Overview»[48], «Dachau concentration camp»[47]. На їх основі ми можемо краще простежити процеси Голокосту, його масштаби, особливості та перебіг.

Мною було опрацьовано чимало газетних статей про організацію гетто, перебування в ньому та про способи порятунку. До них відносяться статті: Будної Н. «Євреїв рятували бургомістр та митрополит:[історія євреїв. Гетто у Чернівцях, Голокост, 1941 р.]» [1], «Каміння під ногами плакало...» [2], «Ніхто не зрадив нашому поверненню» [3], «Паломництво до долини сліз» [4], Масіян Н. «Гетто довкола кладовища» [14], «Незвідані Чернівці. Бункери, штетл, єврейське гетто»[16]; «Холокост в Черновцах» [37].

Окремий блок у моєму дослідженні займає періодика про конкретні приклади психологічно зламаних, фізично знищених людей геноцидом та спроби тих, хто вижив, знайти порятунок у мистецтві, зокрема в поезиці на прикладах життів кількох поетів, а саме Пауля Целана, Зельми Меєрбаум-Айзінгер, Рози Ауслендер та Аарона Аппельфельда. До цього блоку відносяться: «Пауль Целан» [18], «Пауль Целан. Творчість. «Фуга смерті»»[19], Целан П. «Фуга смерті» (оригінал і варіативні переклади)[22], «Роза Ауслендер: квітка Буковини, що здолала НКВС та гестапо»[7] Герасименко О., Фещук Н. «Я не мала часу дописати до кінця...» (про З. Меєрбаум)[21]; Кацевич Д. «Роза Ауслендер. Немецкая поэтесса еврейского происхождения»[27], Мельман К. «В Черновцах открыли памятник поэтессе Розе Ауслендер»[30], Синило Г.В. ««Родина-Слово» Розы Ауслендер; Стихи

из Черновцов»[34] ; Викторов А. «Узник слова» [25], Радущкий В. «Соприкасаюсь с тайнами судьбы: интервью с Аароном Аппельфельдом» [32], Krick-Aigner K. «The Encyclopedia of Jewish Women, Rose Ausländer» [51], Meerbaum S. Du, weißt du, wie ein Rabe schreit? (Ви знаєте, як кричить ворон?) [53], Rose Ausländer. Bekanntschaft mit Paul Celan (Р. Ауслендер. Знайомство з Паулем Целаном) [59].

Окремою групою джерел є свідчення-спогади очевидців, а саме тих, хто вижив, які публікувалися цілою серією книг, і в яких були не лише свідчення очевидців, а і дані із Державного Чернівецького архіву стосовно організації гетто, депортацій, із списками тих, хто загинув і по чийй вині вони загинули, тут є чимало статистичних даних. Для моєї роботи вони є чи не найбільш важливими джерелами. До них належать: «Черновицкое общество еврейской культуры им. Э. Штейнбарга. Вестник: [Ряд статей]. Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто» Випуски 2, 3, 4. 4.1., 5 [40; 41; 42; 43], та окремі статті Ляпунов Ю. «Кривавий липень 1941 р. Чернівецька сторінка Голокосту» [12], Шабашкевич Г. «Урок єврейської» [24]. Зокрема у цих книгах і статті містяться як і спогади про гетто, так і статистичні дані стосовно депортацій, та інші фото та документи, які стосувалися Голокосту, особливо на території Чернівців.

Трохи більш розлого про долю депортованих в Трансністрію подається інформація Винокурової Ф. «Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансністрії в період 1941-1944 років (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області)»[6].

У цій роботі також представлені спогади декількох праведників світу, що стосуються порятунку від загибелі окремих єврейських родин під час румунської окупації на період Другої світової війни. До них належать: Kovtsun, Vasiliy, Kovtsun, Yekaterina (Праведники народів світу: Ковцун Василь, Ковцун Катерина // Яд Вашем.) [50], Poroivici Traian (Праведники

народів світу: Траян Попович // Яд Вашем.) [57], Wasilkowski Jozef, Wasilkowska Vaselena (Праведники народів світу: Васильковський Йозеф, Васильковська Васирина //Яд Вашем.) [61].

Окремим блоком джерел постають аудіо- та відеоматеріали. До них належать документальна довідка «Chernivtsi Ghetto 1941 - A Territory of Suffering and Humiliation (Чернівецьке гетто 1941 року – територія страждань і принижень)» [46] від International Digital Project Measuring Ghettos, де міститься детальна інформація про організацію гетто і його діяльність 1941 р., та окремими джерелами є відео- та аудіо-інтер'ю очевидців, сестер українок Анастасії Михайлюк «Oral history interview with Anastasia Mihailiuk» [54] та Філіпіни Дудчак «Oral history interview with Filipina Dudchak» [55], та єврейки Густы Фурман «Oral history interview with Gusta Fuhrmann» [56], яка пережила Чернівецьке гетто та депортації.

Отже, джерельна база є значно багатшою, що дозволяє глибше і більш різностороннє підійти до дослідження певного питання піднятого в роботі.

РОЗДІЛ 1. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА БУКОВИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

1.1. Чисельність єврейської громади Буковини

Міжвоєнний період для всього світу і людства був періодом великих змін і потрясінь. Виключенням не стала і, порівняно із цим невелика, єврейська громада Буковини, для членів якої ці зміни стали такими, що залишили слід не лише в їх особистих історіях, а і стали однією із передуючих страшним сторінкам в історії людства.

Із закінченням Першої світової війни розпалися імперії, та утворилися нові держави. Після розпаду Австро-Угорщини на території колишньої імперії претендували держави, які були поруч них. Так, зокрема територія Буковини, виявилася ласим шматком для Румунського королівства. Отож, після того як останній австрійський крайовий президент (губернатор провінції) д-р граф Йозеф фон Ендорф (Етцдорф, Ецдорф) передав управління українській та румунській національній раді, [89; 67] склавши із себе повноваження, в краї почалися зміни, що згодом мали наслідки для всього населення, зокрема єврейського.

Таке рішення колишнього очільника краю ймовірно було зумовлене тим, що за переписом 1910 року найбільшими за кількістю національними групами, які тут проживали були українці, їх було 305 101 особа (38,39%) та румуни - 273 254 осіб (34,38%). При цьому, перші були найбільшою етнічною групою у північній частині колишнього герцогства, другі — у південній. Тому пізніше після передачі влади у руки двох найбільших етнічних груп на території Буковини розпочалися змагання за владу і за територію, національні змагання за своє право самовизначення.[67; 66]

Щодо чисельності напевно точних даних пізніших переписів немає, оскільки румунська влада є владою окупаційною, то за нею можна підозрювати фальсифікацію даних перепису населення з явною метою і тенденційністю доказати румунський характер Буковини (особливо на противагу українському населенню, яке тут проживало, творило більшість населення і заважало планам Румунії повністю забрати Буковину на основі права самовизначення народів, яке вони пізніше віртуозно використовують та обіграють). А стосовно перепису населення періоду приналежності до імперії (особливістю австрійського перепису було те, що урядовці записували людей згідно із їх розмовної мови, таку традицію продовжували і в румунський період), то тут також однією із проблем постає визначення термінології при реєстрації осіб під час перепису населення, особливо що стосується українців (були задіяні такі терміни при переписах: «українець», «рутенець», «рутяни», «малорос», «руснак», так як і «гуцул» - термін запроваджений офіційною румунською статистикою від 1930 року). Такі переписи дещо спотворювали реальний стан справ і дозволяли маніпулювати інформацією як їм вигідно. [67; 74]

У будь-якому випадку, як зазначають історики, що досліджували це питання, до статистик на основі австрійських чи румунських джерел треба ставитися з певною обережністю, оскільки, якщо Румунія свідомо фальсифікувала дані народочислення, то Австрія часто не надавала їм належної уваги, і ті, хто проводив перепис населення, часто самі вирішували, як кого записати. Але, однак, що точно не можна заперечувати, так це те, що ці дві нації дійсно були одними із переважаючих етнічних груп на території Буковини, як і те, що з кінця XIX ст. відбувався приріст румунського населення на Буковині, особливо після Першої світової війни. [67; 74]

Так, для ілюстрації останнього названого явища можна привести статистичні дані із книги «Буковина. Її минуле і сучасне» авторства трьох

науковців, які зокрема розглядали питання про фактичний національний склад населення Буковини і виявили, що станом на 1890 і 1900 рр. українців було 42%, а румунів – відповідно 32% і 31%, то 1910 р. українців стало тільки 38,4%, а румунів уже 34%. А вже в румунський період станом на 1930 рік за переписом населення українці становили 32,9%, тоді як румуни – 41,1%. Та автори не лише цієї праці висловлюють сумніви стосовно цієї статистики, і вважають, що коректним буде зазначати факт того, що найбільш чисельними національними групами на території Буковини були і залишались українці та румуни, однак без таких сильних коливань у статистиці і співвідношенні груп населення.[67; 66]

Отже, також на основі цих статистичних даних румуни будували свою політику в краю стосовно інших національних груп після окупації. Всі попередні статистики вони або замовчували (розуміється, після 1930 р.), або намагалися доказати, що ті статистики були помилкові, а якщо й вірні, то це тільки тому, що, мовляв, Австрія шанувала українців й ненавиділа румунів і для цього «спровадила» сюди цілі маси українського елемента з Галичини (теорія «торбарів» - вплив українців із Галичини, яка є знову ж таки перебільшеною, і як такою вважати її теж не можна, адже це є природньою міграцією населення з однієї провінції в іншу, і вплив цей становив не більше 1%, тоді як румунські джерела стверджують, що їх було понад 2%), тому пізніше румунська влада всілякими способами при переписах населення намагалася «віднайти» якнайбільше румунів на території Буковини, шляхом перепису цілих родин, роблячи їх румунами, і в основному на підставі віросповідання – православ'я. [67]

Вказання румунської влади на те, що Австрія їх ненавиділа було також своєрідною політикою пропаганди для місцевого населення, у першу чергу вона була спрямована на румунів, які тут були одними із найбільших національних груп. Вирощуючи, таким чином, у буковинських румунах як

мінімум почуття неприязні до всього німецького. Натомість ця неприязнь згодом вилилася у антисемітизм, оскільки євреї були місцевими представниками німецької культури і її прихильниками. Буковинську єврейську ідентичність складала симбіоз німецької культури та культури їдиш, які в буковинських євреях поєднувалися.

Повертаючись до «відшукування румунів», прикладом цього можуть слугувати свідчення американської міжнародної комісії (Чернівці зокрема стали центром діяльності зарубіжних місій та представництв на весь міжвоєнний період), що була у місті щоб дослідити справжню картину політики Румунії стосовно інших національностей, які пізніше були опубліковані у Бостоні 1929 року в окремій книзі «Roumania Ten Years After» («Румунія десять років потому»). Зокрема у книзі фіксуються різноманітні прояви насильної румунізації: нищення шкільництва національних меншин (шкільний закон з поліційним законом проти шкіл національних меншин); переселення інтелігенції вглиб Румунії; фальсифікація перепису населення (однак пізніше через небажання в першу чергу визнавати багатьом нерумунам права громадянства, і часто було таке, що «префекти мали наказ реєструвати цих людей так, як вони вважали за відповідне»). [66; 69] Всі ці прояви політики Румунії стосовно місцевих національностей в тій чи іншій мірі зачіпала і єврейське населення краю.

В основному увага румунської влади під час будування своїх планів стосовно захоплення Буковини змістилася на переважаючу кількість українського населення, вважаючи їх за погрозу здійсненню їх плану по окупації в умовах проголошеного права народів на самовизначення, тому інші етнічні групи (зокрема євреї, як третя одна із найбільших етнічних груп Буковини), які були явно меншими, здебільшого не бралися до уваги. Оскільки на першому місці стояли переважаюча сила в очах румунів – українці.

Стосовно ж євреїв, то третьою ж за величиною національною групою на території Буковини звісно ж була єврейська громада. Вона становила приблизно 12-13% наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть, у цифрах, їх кількість коливалася у межах 82,7 тис. осіб 1890 р., 96,2 тис. у 1900 р., 102,2 тис. – 1910 р., а у 1930 р. – 92 492 особи. Найбільше їх проживало в Чернівцях – 28 613 з 87 000 мешканців міста (32,1% населення міста, найчисельніша серед проживаючих тут етнічних груп і третина всіх євреїв Буковини). Так, нахил до зростання чисельності євреїв на території краю зберігся, і тому на початку ХХ століття тут розселилася майже половина всіх євреїв Європи. На Буковині майже не було жодного села, де не проживало б кілька єврейських родин. І це все було пов'язано із політикою поліетнічності ще австрійської влади на Буковині. На початок Другої світової війни показники кількості євреїв знову змінюються. Серед великої кількості польських біженців було чимало євреїв. Та зважаючи на різні політичні та соціальні процеси, що відбувалися у Румунії, адже настрої ставали все більш яскраво антисемітськи вираженими, тому станом на 1941 р. загальна кількість євреїв краю становила лише 7 - 8% від загальної кількості населення, а в Чернівцях зокрема – 21, 72%. [66; 91; 86. С.34; 62; 87] (*див. Додаток А*)

Цікавим є і те, що за тією ж статистикою, кількість євреїв за національністю і на релігійній основі різниться, явно трохи на користь релігійної ознаки. Тому ще і напевно, румуни в першу чергу звертали увагу на українців, котрі майже всі виключно тут були православними як і румуни. Та все таки, якщо ще говорити за перепис населення, вже в румунський період, то румунська влада після окупації, довгий час затягувала із цим питанням, і воно зрозуміло чому. Для румунізації населення потрібен був час, через різні інституції, так само потрібен час і на реальні зміни у національному співвідношенні (на територію Буковини «заливали» значні «армії румунського елемента» з корінної Румунії), які вже були зафіксовані

аж 1930 року румунською владою, яка на своїх правах все одно могла «підправити» народочислення. І все для того аби мати підтвердження свого права на Буковину перед світом. [67; 74]

1.2. Соціальна структура єврейської громади Буковини

Здебільшого єврейська громада була найчисельнішою у містах. Такий розподіл і розселення напряду залежав від сфер зайнятості основної частини єврейської громади Буковини. Враховуючи їх соціальну структуру, яка була неоднорідною (від дрібних торговців до великих оптовиків, від простих ремісників та робітників до крупних банкірів і промисловців), можна сказати, що всі сфери зайнятості та діяльності єврейської громади здебільшого були пов'язані так чи інакше із містами. Також значна частина євреїв була зайнята в деревообробній промисловості – в основі економіки краю, а згодом їх інтереси і сфера зайнятості перемістила свій вектор на інші види промисловості, розвиваючи їх, а також на такі важливі галузі соціальної сфери як медицина, судово-адміністративна сфера та культура. Їх громада була найчисельнішою не лише у «столиці» Буковини, а і в інших містах, таких як: Сторожинець, Серет, Садгора, Вижниця, Сучава, та ін.. Окрім різної ремісничої справи, торгівлі та промисловості деякі заможні євреї також займалися хлібною справою: мали млини і пекарні. Діапазон сфер зайнятості євреїв міста був дуже широким, соціальна структура була найрізноманітніша. [66; 91;84]

Зокрема, на селі євреї теж мали певну сферу зайнятості, хоч і не таку різношорсту, як у містах. Тут вони були власниками, орендарями та економами. Так, напередодні світової війни ці євреї управляли 85% маєтків Буковини. Займалися також гуральництвом, броварництвом (пивоварінням) та посередницькою торгівлею. У селі євреї здебільшого також займалися

торгівлею лісом, лихварством, шевством (чоботарством) та утримували корчми. А у містечках краю євреї здебільшого займалися різною ремісничою справою та крамарством. [91; 68; 84]

Отже, основними сферами зайнятості євреїв у господарському просторі Буковини були [91] (*див. Додаток Б*): самостійні власники - 51,5%; орендарі – 50%; робітники – 18,4%; службовці – 9,7% .

І найголовніше у цьому те, що хоч представники єврейської громади на Буковині були задіяні майже у всіх сферах зайнятості, вони намагалися мінімізувати сфери контактів, а отже, і конфліктів, у цих напрямках із іншими представниками національних груп. Оскільки таким чином вони адаптовувалися та намагалися мирно співіснувати з іншими, не чинячи їм негараздів у тій чи іншій сфері. [91] І тому, оскільки українці та румуни – дві найбільш чисельні національні групи Буковини були в основному зайняті у сільському господарстві та частково в ремеслі і в промисловості, євреї краю здебільшого були містянами та задіяні у відповідних сферах, які тут існували.

Враховуючи це все, і те що кількість євреїв-ремісників (кравців, шевців, столярів, бляхарів, ювелірів та ін.) із часом зростала, можна зробити висновки, що основна ж маса євреїв належала до середніх прошарків населення. Тому, євреї-містяни як найбільші платники податків відігравали провідну роль у міському самоврядуванні та мали значний вплив на адміністрацію краю. [66] Тому серед очільників міста Чернівці до періоду окупації також були євреї. [89]

Також варто зазначити і те, що велика частина єврейської громади мала гарну освіту. А все це тому, що трохи краще матеріальне становище та переважне життя в містах здебільшого протягом всього життя створювало євреям і кращі умови для здобуття освіти. Також, на основі цього єврейську

громаду краю можна назвати найбільш економічно міцною етнічною групою Буковини. Більшість євреїв навчалося у ліцеях, гімназіях (з яких основною, де пізніше навчалися представники єврейської громади в Чернівцях, це була Чернівецька гімназія), реальних школах, трохи рідше у спеціальних школах, де викладали іврит, їдиш та традиції їх народу, навчалися і грі на різноманітних музичних інструментах, відвідували різноманітні спортивні гуртки, та вчилися в найрізноманітніших університетах краю та за межами Буковини, в Європі, зокрема лікарській та адвокатській справам, що у міжвоєнний період набули популярності. Так, наприклад, між абітурієнтами, що вступили до Чернівецького університету в 1905 р., євреї склали 41%, і така тенденція (навчання у вищих начальних закладах) і надалі зберігалася в осередку єврейської громади Буковини. Однак унаслідок дій румунського окупаційного уряду ці показники змінилися. Так, 1920 році кількість єврейських студентів Чернівецького університету становила 37,3 % від усієї кількості студентів, у 1925 році ця кількість ще зменшилася до 24.6 %, а в 1933 році - до 18.4 %. На той період єврейські студенти страждали від антисемітизму своїх румунських одногрупників, які були в більшості випадків прихильниками професора Куза з міста Ясси або «Залізної гвардії» - вбивці євреїв Кодряну. Також було звичним явищем, що єврейських студентів просто виганяли з аудиторії та били. [66 С. 67; 93; 89; 84] Таке різноманіття в освіті здебільшого було характерним для заможних євреїв, але і бідніші сім'ї навіть обираючи між хлібом та заплатити за школу дитині, вибирали останнє. Отож, як правило, євреї мали середню освіту, більшість вищу чи незакінчену вищу освіту. Але навіть із освітою євреї не знаходили роботи через зростаючу соціальну дискримінацію, тому з часом їх економічне становище погіршувалося.

1.3. Особливості буковинського єврейства

Єврейська громада Буковини здебільшого хоч і трималася окремо від інших, але завжди адаптувалася до нових умов, і намагалася мирно співіснувати зі своїми сусідами. Тому не є дивним, що напередодні Другої світової війни в межах сучасної території Чернівецької області проживало близько 100 тис. євреїв, які на цей період становили – 12,5% від усього населення області. З них 75 тис. мешкало на території Північної Буковини, 25 тис. – на території Північної Бессарабії (яку включили до області 1940р.). [91]

Така кількість єврейського населення, як нам вже відомо, не виникла одночасно. Ще під час того як Буковина була частиною Австро-Угорської імперії на початку ХХ ст. почалися тенденції до зростання єврейського населення на території Буковини. Станом на 1910 р. частка єврейського населення тут становила 13% і продовжувала стрімко зростати. І як наслідок тут розселилася майже половина всіх євреїв Європи.[91] (*див. Додаток А*)

Для тутешньої єврейської громади було звичним спілкуватися мовою громади, в якій вони проживали, одночасно зберігаючи свої традиції і будучи при цьому лояльними у міжетнічних стосунках, але конфесійно замкнутими. Такий механізм адаптації до титульної нації країни, в якій вони проживали, був доволі ефективним довгий час. [91; 84]

Так для Буковинської єврейської громади окремою ознакою була німецька мова. Багато в чому це дійсно було пов'язано із тим, що цілі покоління буковинських євреїв зростали і жили тут, на території Буковини, яка довгий час входила до складу Австро-Угорської імперії, де основною мовою була німецька як у навчанні, так і в суспільному (державній служба), і в приватному житті. [91; 86]

Так, окрім того, що тут упроваджувалося заснування початкових шкіл для євреїв (зрештою, як наслідок, у 1855 році на території Буковини відкрилася перша німецько-єврейська школа), де викладали предмети німецькою мовою за одним із указів Йосифа II, були і інші укази прийняті для онімечення євреїв. Це були - Указ від 1786 року, за яким кожен єврей, який хотів отримати дозвіл на шлюб, мав пред'явити сертифікат про початкову освіту, а пізніше замість цього сертифіката виданого німецькою школою, треба було скласти іспит німецькою мовою на знання моралі та єврейської релігії; а за іншим Указом від 23 липня 1786 року, починаючи від 1 січня 1788 року євреї всіх австрійських провінцій мали прийняти німецькі прізвища, а також згодом було оприлюднено і список імен, які зазнали змін чи були перекладені (часто у них з'являлися німецькі суфікси). Так, зрештою обрані імена євреї мали затверджувати у представників австрійської влади. Хоч і було чимало неприхильників серед місцевого єврейства онімечення, серед таких особливо були більш релігійно традиційні представники місцевої єврейської громади, але і вони були змушені онімечуватися. І це було зроблено таким чином: для того, щоб бути обраним головою юдейської громади або обійняти посаду рабина, потрібно було знати німецьку мову. Так, із часом це мало свій вплив і як результат з 1872 року проповіді в головній синагозі Чернівців почали виголошуватися німецькою. [86, с. 33 - 47]

Окрім освіти і приватного життя, німецька мова ставала повсюдною для буковинських євреїв, особливо в суспільному житті. Так, навіть невеликі підприємці і звичайні крамарі мали вести свої касові книги німецькою мовою. А стосовно посадових осіб громад (посадовців в державних органах влади, інших посадовців, та вчителів) і рабинів, які брали участь у муніципальних виборах, теж був прийнятий закон (від 1810 р.), за яким всі посадовці та рабини громади мали доводити, що вони вміють розмовляти і писати німецькою. Тому пізніше набув чинності закон (1814 р.) про

скасування офіційних документів, укладених івритом чи «єврейською мовою». [86, с. 33 - 47]

Це був довгий процес онімечення, який зрештою виявився успішним. Мова була важливою і мала особливе значення, оскільки, навіть пори те, що тут євреї були національною меншиною, проте вони як національна меншина прагнули визнання їх, і спочатку вони були змушені, але згодом, і бажали, у певній мірі, не бути підданими остракізму, тому звичайною справою ставало користування домінуючою на території краю мовою, тобто німецькою.

А як відомо, із мовою приходять і культура, яка тут особливий вплив мала на єврейство в цілому. Так, наприклад, Симон Візенталь, що народився у Бучачі 1908 року, пригадує, що «в домі моїх батьків розмовляли та читали німецькою. На полицях книжкових шаф нашої бібліотеки стояли книжки більшості німецьких класиків. Якщо моя мати хотіла мені пояснити конкретне на конкретних прикладах, вона частенько робила це за допомогою цитат, які брала з творів Гете, Шиллера, Гейне чи Лессінга». Тому згодом ця мова для переважаючої більшості була рідною. Навіть коли вже колишня провінція стала румунською і було встановлено нові орієнтири для інституцій освіти та культури, «юдео-німецький» симбіоз залишався глибоко закарбованим у свідомості мешканців регіону. [86, с. 33 - 47]

Та і географічне розташування Буковини, щоправда, сприяло майже несвідомому відштовхуванню культур сусідніх держав, чий уряди, як відомо, вороже ставилися до євреїв, тому німецька мова і культура тут вельми були симпатичні населенню і надовго прижилися, не дарма, що навіть після окупації Буковини перші 10 років саме завдяки євреям ще зберігався дух Австро-Угорської імперії, німецької культури, адже німецька ще залишалася розмовною мовою багатьох євреїв, правда, серед їх числа були вже більш старші люди, які виростили за інших реалій, і ніколи до цього (окупації) не вчили румунської, хоча румунська мова і була однією із мов однією із

найбільших національних меншин краю. Нові румунські правителі сприймалися холодно і старалися триматися від них на певній відстані. [91, с.14-27; 86 с. 33 - 47]

Та і окрім цих причин чому німецька мова і культура була особливістю буковинської єврейської громади, була ще одна вельми вагома, а саме, - симпатичність німецької культури для місцевого єврейства. Німецьку культуру вважали чудовою (до певного «моменту», а саме, Голокосту). І на це було декілька головних на той час для євреїв причин, які можна побачити у представленому уривку із книги Саломеї Генін «Від Ламберга до Берліна», у книзі «Повернення пам'яті. Сторінки єврейської історії Чернівців» Ф. Хейман, в якому авторка так пояснює як у 1920-ті роки виникло рішення емігрувати з давньої столиці Галичини до Німецького Райху: «Спершу ми їдемо до Берліна. Там також можна добре жити ... Німці - роботящі та дисципліновані люди. У газеті я прочитала, що німецькі вироби високої якості цінуються в усьому світі ... У них немає антисемітських законів. У Німеччині євреїв уже давно вважають громадянами з рівними правами (а саме після 1867 року) ... Звісно, ми не мусили довго тут залишатися. Але поки ми чекали, діти могли навчитися чогось хорошого, чистоти та порядку, чого у нас не було. Крім того, це цивілізована країна поетів і філософів; а тут ми ще перебуваємо у стані варварства». [86, ст. 33 - 47] Євреї Буковини, зокрема Чернівців, ідентифікували себе з німецькою мовою і культурою, тому не є дивним, що багато єврейських поетів із Чернівців навіть під час Голокосту писали вірші німецькою.

Ще однією особливістю буковинської єврейської громади є те, що попри свою лояльність у відносинах з іншими національностями, вони завжди виділялися при цьому своєю обов'язковою окремішністю серед громад, серед яких вони проживали. Певним чином те, що зокрема чернівецькі євреї, трималися на відстані від решти місцевого населення (українців та румунів)

оскільки вважали їх нижчими за культурним рівнем (до 1910 р. в австрійській частині імперії неписьменних було найбільше серед румунського – 60,39%, та рутенського – українського – 60,03% населення), та і таким чином вони також бажали себе відокремити від бідних класів. Натомість євреї були тим осередком культурно-суспільного, комерційно-торговельного, промислово-ремісничого в серці Буковини – в Чернівцях, який у роки війни став ключем для порятунку тисяч з них. [91; 86. ст. 33 – 47; 63]

1.4. Становище буковинського єврейства, його особливості та політика Румунії щодо єврейського питання

Беручи до уваги соціальну структуру євреїв, їх освіту та чималу чисельність на території краю і те, що вони мали значний вплив на адміністрацію, однак з часом зі зміною соціальних настроїв та політики стосовно євреїв, попри їх соціальний статус, євреї вже не мали реально міцних важелів тиску і впливу. Їх політико-соціальна активність значно обмежувалась через антисемітські погляди, тому пізніше саме через політичну незахищеність, що тоді стало однією із основних проблем єврейської громади Буковини на міжвоєнний період, коли вони сильно потребували правової захищеності на державному рівні як досить велика національна меншина краю у складі «Великої Румунії», євреї поступово перетворювалися не лише на небажаний національний суб'єкту краю, а на людей, які взагалі не мають ніяких прав, що було цілком ясно показано, коли у Чернівцях організували гетто.

Проблему своєї політичної обмеженості єврейство Буковини поступово намагалося вирішити, щоб забезпечити собі правову захищеність на рівні законів держави в якій вони проживали, оскільки хоч вони і були однією із найчисельніших національних груп краю, та їх, як ми вже знаємо, не брали

до уваги, коли відбувалися серйозні зміни після завершення Першої світової війни. Не можна сказати і те, що єврейство не знало і не помічало цієї своєї проблеми у краю, де вони жили. Вони завжди були зацікавлені у політичному та культурному житті краю, розповсюджуючи свої ідеї серед своїх, але для початку домагаючись рівноправ'я для своєї громади серед інших.

Тому із 90-х років XIX ст. на Буковині поширювалися сіоністські ідеї. А з 1894 р. у Чернівцях виходила щотижнева газета «Das jüdische Echo» («Єврейське відлуння»), редактор якої Ф. Мендель став одним із головних ідеологів сіонізму в краї. Повсюди на Буковині з'являлися сіоністські організації. Активним було, як завжди, і студентство, вони теж організовувалися у товариства, які як правило, теж були прихильниками сіоністської ідеології. Ці ідеї мали логічне продовження. На початку XX ст. було утворено і організовано Крайовий комітет сіоністів Буковини, а під час парламентських виборів 1907 р. буковинські євреї сформували Національну партію, яка домогалася визнання євреїв окремим народом і надання їм національно-культурних прав. Її очільник Б. Штраухер став послом австрійського рейхсрату. Так поступово євреї здобули досить численне представництво і в буковинському сеймі, представляючи свої інтереси. Політично активними були не лише багаті євреї, але і євреї середнього достатку, яких, як ми з'ясували, було більшість на території Буковини. [66; 86, с.35-36] Тому великих проблем із суспільно-політичним життям та антисемітським ставленням стосовно євреїв у межах Буковини до 1918 року не було.

Расистська та ксенофобська ідеологія *völkisch* (народний рух - націоналістичний та расистський рух, політична ідеологія поширена в Німеччині) розквітла тільки після краху імперії та входження Буковини до складу Румунії. [86, с.36]

Тому щоб простежити чому саме євреї краю не мали відповідного політичного важелю пропорційному їх значущості для Буковини варто простежити процес приєднання Буковини до Румунії, який був доволі спірним у правовому порядку, адже фактично це була анексія. Ще від самого початку Першої світової війни країни Антанти заохочували Румунію відкрити фронт проти Австро-Угорщини і підсилити наступ російської армії, за це Румунський уряд мав великий перелік бажаних територій, які хотів забрати собі, серед них і Буковину. Повністю. Але російські дипломати намагалися зменшити румунські апетити і пообіцяли віддати лише південну частину краю, без Чернівців, за вступ Румунії у війну. За території Буковини велися перемовини. Так, показовим свідченням цих переговорів є таємна конвенція між країнами про визнання претензій обох держав на територію Буковини. За цією конвенцією (18 вересня/1 жовтня 1914 р., Петроград): Росія забов'язувалася визнати за Румунією право приєднати до себе ті території Австро-Угорської імперії, які у своїй більшості заселені румунами, тому тут за основу поділу було покладено розмежування по принципу більшості населення. Перемовини з цього приводу затягнулися аж на два роки, які так і не знайшли логічного кінця. [17;65]

Стосовно румунів, то їх прагнення територій Буковини нікуди не зникло. Вони організовували і скликали народні збори, створили і обрали Румунську Національну раду на чолі з Янку Флондором і ухвалили резолюцію, за якою для румунської нації вимагалася вже вся територія Буковини. Ідея «Великої Румунії» штовхала тільки на збільшення своїх апетитів стосовно нових територій. [17]

Українська сторона, як перша за чисельністю серед пануючих національних меншин краю також не відмовлялася від своїх прав і бажань. З листопада українці провели 10 тисячне Буковинське віче у Чернівцях, де проголосило возз'єднання Північної Буковини з Україною. Таким чином

зібрання також висловило протест проти спроб Румунської національної ради оголосити всю Буковину «румунською землею». Однак, румуни в свою чергу спочатку оголосили це провокацією, та все ж поступилися рішенням провести зібрання лише за умови, якщо українські загони до того часу покинуть край. [66; 17]

На час протистояння двох пануючих сил у краї відбувалися збройні заворушення серед військових частин, які ставали все більш неконтрольованими. Австро-угорські корпуси в Україні і Бессарабії були розпущені і при відході на території краю грабували склади та вчиняли численні свавілля, а ще і деякі дезертири й бунтівники залишилися в Чернівцях, які об'єднувалися з однією із протидіючих сторін й спричиняли найближчими днями багато інцидентів. А вказівок із Відня так і не було, «процес розпаду на Заході зайшов тоді дуже далеко». Ці заворушення були спонтанними і робили чимало шкоди для суспільного правопорядку. Австрійська влада під керівництвом з фон Ецдорфом ставала недієздатною. [17; 76]

Так на фоні цього всього спектру подій на території краю 3 листопада голова Української Ради Попович і депутат Ончул хотіли зустрітися того ж дня із фон Ецдорфом, щоб спробувати дійти згоди щодо поділу краю між двома народами. Але домовленостей не було досягнуто. Румуни на чолі із Я. Флондором не хотіли відступатися від свого прагнення, тому продовжували тягнути час всіма способами, в тому числі і з допомогою все ще номінально дієвої австрійської влади краю. [76]

3 листопада 1918 року стало знаковим для Буковини, у цей день пройшло не лише Буковинське віче, а й було вислано запрошення керівниками Румунської національної ради на чолі із Янку Флондором, які спираючись на «історичне право», безкомпромісно прагнули приєднати всю Буковину до Румунії, по військову допомогу у румунського короля у Яссах, (тоді Румунія

вже не була учасником Першої світової війни) «з метою відновлення порядку й захисту румунських братів». Розпочалися заворушення у румунських районах краю, які дедалі частіше ставали ворожіші та дедалі небезпечніші для всього населення краю. [17; 76]

Крайовий Уряд на початку листопада правив свої останні дні на Буковині. Безчинства продовжувалися з якими влада вже могла справитися. Так 6 листопада у будинку крайового уряду був складений і підписаний протокол передачі всієї повноти влади у краї від австрійського крайового президента Буковини графа Йозефа Ецдорфа до представників українського та румунського народів Омеляна Поповича та Аурела фон Ончула. А ті у свою чергу (О. Попович і А. Ончул) дійшли між собою згоди про поділ краю за принципом більшості населення в окремих громадах і створили у Чернівцях кондомініум. Керівництво урядом вони перебравли спільно. [17; 76]

З цього моменту припинило своє існування австрійське герцогство Буковина, а залишився лише край Буковина. Того ж дня, запрошені напередодні на Буковину Румунською національною радою румунські війська зайняли територію південної частини Буковини. 7 листопада над центром Чернівців пролетів румунський військовий літак і скинув над містом листівки, підписані генералом Я. Задіком (командир VIII піхотної дивізії) про те, що на запрошення Румунської національної ради Буковини та за наказом короля Румунії війська вступають на Буковину, щоб допомогти місцевим мешканцям скористатися своїм правом на самовизначення, а будь-який опір - мав каратися. [17; 70]

Та нові очільники Румунії виявилися більш далекоглядними, що стосується їх територіальних прагнень, тому Румунія 10 листопада знову оголосила війну Троїстому союзу на боці Антанти, і таким чином Румунія опинилася серед країн-переможниць у Першій світовій війні. [17] Це становище надавало румунам певної свободи дій, давало Румунії право

претендувати на певні території колишньої імперії на правах країни-переможниці.

У понеділок 11 листопада закінчилася Перша світова війна, яка забрала життя близько 10 млн. людей. Цього дня румунський генерал Я. Задік вже приймав у великому залі Румунського дому вдячні промови від Янку Флондора (який зумів схилити генерала на свій бік, і завдяки цьому перебрав керівництво урядом) та інших представників румунської громади. Раніше проголошене право на самовизначення народів на Буковині було знехтуване і придушене «історичним правом» за допомогою регулярної армії Румунії, і за яким почали утворення «Великої Румунії». Тому для узаконення цієї анексії, чи хоча б деякого виправдання і підкріплення на правових основах, у Синодальну залу Резиденції митрополитів Буковини були запрошені на 28 листопада 1918 року уповноважені представники всіх народів, що населяли Буковину. Прийшли не всі. [17; 76]

Фактично таким чином румунська місцева влада під керівництвом Янку Флондора намагалася сфабрикувала рішення так званого Генерального Конгресу Буковини, який мав на меті показати єдність усіх місцевих народів у рішенні про приєднання Буковини до Румунії. Враховуючи те, що українці днями раніше висловили бажання об'єднання із Україною, то логічно, що як одна із основних позицій, вони були проти рішення, яке нехтувало їх волею.

Знаючи ці всі перипетії, можна простежити, що попри всю свою значущість у краї та включеність у всі сфери життя, євреї не втручалися у процес захоплення влади. Це можливо було з кількох причин: тому що євреї залишалися вірні імперії (їх лояльність до Австро-Угорської імперії була зумовлена зрівнянням євреїв і інших у правах у межах імперії); не були зацікавлені у політичній самостійності краю, оскільки це було неможливим із двома основними протидійними силами українців і румунів, які в кінці перемоги могли територіально приєднати Буковину до одного із державних

утворень, чого не було і близько на меті чи у помислах євреїв (хоча і розвивався сіонізм, та найбільшого поширення він набув у міжвоєнний період, але навіть і так, сенсу для відділення Буковини для євреїв не було); і в силу своєї ідентичності як буковинського єврея, їм було легше і краще пристосуватися і знайти спільну мову із вже встановленою новою владою, оскільки євреї майже всюди і завжди піддавались гонінню і утискам, для єврейської громади потрібно було думати прагматично, дбаючи про свої інтереси, в чому і полягала основна особливість буковинського єврейства.

Хоч і євреї не брали участі подіях вищезгаданих, але їх як і інші народи, що мешкали на території Буковини не могли цілком проігнорувати. Тому для збереження видимості не-протиправності рішення про приєднання Буковини до Румунії на Конгрес були запрошені євреї, німці, поляки, росіяни окрім румунів та українців, щоб ті мали змогу висловитися відносно «добровільного» приєднання Буковини до Румунії. Так, румуни, поляки та росіяни схвалили таке рішення. [44]

Серед тих, хто не прийшов на ці збори були євреї, перед якими постало питання виживання в нових умовах, які поступово, як виявилось, нівелювали все, із чим євреї мали чи намагалися мати справу. Тому перш ніж дійшла справа до Конгресу, єврейство Буковини вирішувало більш нагальні питання, так під час підготовчої зустрічі керівників Єврейської національної ради (заснована 7 грудня 1918 р.) було вирішено зберігати нейтральну позицію щодо обопільних претензій між румунською та українською громадами. Це було пов'язано з тим, що керівництво ради в перші місяці румунського правління змушені були з одного боку забезпечувати умови життя для єврейського населення, а з іншого – чинити опір руйнівному впливу румунських керівників, який мав на меті підірвати основи єврейської солідарності. Так Єврейська національна рада не прийняла запрошення відвідати з'їзд усіх національних рад, скликаний 28 грудня 1918 року першим

главою уряду Буковини Янку Флондором, а також відмовилася підписати декларацію про приєднання Буковини до Румунії. Тоді Єврейська національна рада Буковини погоджувалася брати участь у Конгресі лише за умови проголошення рівності національних та громадянських прав євреїв Буковини, а також поширення таких самих прав на всіх одновірців у Румунії. Ясна річ, що ця умова була відхилена президентом Румунської національної ради Янку Флондором, тоді Єврейська рада відмовилася брати участь у Конгресі національних рад краю. Румунський конгрес зібрав представників німецької та польської меншин, від українців був один делегат, але жодного єврея там не було. [44; 89]

Пізніше це рішення було закріплене 10 вересня 1919-го року Сен-Жерменським мирним договором. А вже 10 серпня 1920 року згідно з Севрським договором Буковина була повністю передана Румунії. Після цього починається зовсім нова сторінка історії Буковини, і зокрема в житті буковинської єврейської громади.

Та перш ніж настав новий період нової влади, варто сказати, що перехідний період, коли змінювалася влада, був важким для населення краю. Особливо сильно перемінами непокоїлася буковинська єврейська громада. Адже у цій ситуації, що складалася, єврейська багатотисячна громада Буковини майже не мала надії на захист своїх прав і свобод.

Окрім політичної незахищеності на даний момент, фізично, євреї теж були у небезпеці, оскільки військові формування теж розпадалися, та була ймовірність, що колишні вояки приймуться за погроми (що пізніше так і сталося). Та ця ситуація доволі швидко була вирішена: за ініціативи д-ра Ф. Штернліба та Л. Шмельцера був організований добровільний гарно озброєний загін, для захисту городян та збереження правопорядку у місті. [89] Це було ефективно. Та все одно євреї залишалися осторонь тих змін в краї, поки вони напяму не почали їх стосуватися.

Однак не все гладко складалося. Попри свою лояльність до пануючої нації (прояв їх механізму адаптації), євреїв страхало те, що тепер румуни були по факту господарями в краю, і те, як в Румунії відносилися до їх народу.

Їх страхи не були безпідставними. Після вторгнення Румунії на Буковину почалася нова сторінка історії краю, нова темна сторінка історії євреїв Буковини, яка була зіткана з безлічі особистих історій. Перші дні і місяці на території краю продовжували діяти ще попередні органи управління і діяли австрійські закони, перш ніж провелася законодавча уніфікація країни від 1924 року. Керівництво міста Чернівці і краю призначалося і залежало від діючого уряду в Румунії. [70] Однак впроваджувана політика була зовсім іншою. Коли румунські дивізії зайняли свої позиції, першим чином, що нове керівництво краю зробило, то це запровадило показове тілесне покарання – бастинадо, за яким правопорушник отримував 25 ударів за найменшу провину. Враховуючи це, фактично, єврейське населення було зовсім беззахисним проти проявів цькування та свавілля з боку «правлячої нації». Також одним із проявів цькування було те, як євреїв називали в офіційній документації і те, як - в побуті («Evrei» та «Jidani» - жиди, відповідно). [89]

Іншим проявом зневажливого, як мінімум, ставлення до національних меншин, а по факту об'явою про людей «другого сорту» і можливості іншим їм на те вказувати, було перше звернення Янку Флондора до городян міста як нового міністра Буковини, який заявив, що меншини (тобто євреї) повинні підкорятися більшості. З боку румунів і думки не було про надання рівних прав людям новоприєднаних територій. Націоналізм румунів зміцнювався разом з ідеєю «Великої Румунії». Згодом таке відкрите цькування стало стриманішим, оскільки Румунія на той момент стояла перед ратифікацією міжнародних договорів, і не була впевнена, що всі територіальні питання будуть вирішені на її користь. Тому вона була змушена прислухатися до

думки лідерів великих держав, які змінили ставлення до неї на гірше у зв'язку із її неправомірною політикою щодо єврейського населення. [89; 72]

Тому на певний період румунська влада змушена була зменшити тиск на євреїв, одну із найбільш небажаних на окупованій території національну групу. Єврейські торговці змогли продовжувати свій бізнес, чиновники із багаторічним стажем поверталися на свої робочі місця, хоча вже працювали підлеглими, бо вищі чини були зайняті румунськими чиновниками. Меншим представникам буковинського єврейства, дітям, знову було дозволено відвідувати школи. Однак, такі поступки були лише для зм'якшення, адже усі попередньо досягнуті успіхи єврейської громади у соціальному житті краю були фактично анульованими. Адвокати і вчителі залишилися без роботи, їх послуги виявилися незатребуваними, хоча все в основному залежало від знання державної (румунської) мови. [89]

Німецька мова відійшла на другорядний план, хоча саме вона із допомогою матерів сімейств була рідною мовою більшості євреїв. Німецька мова була традицією для буковинських євреїв, що тягнулася ще з часів імперії. Навіть якщо офіційною була лише румунська мова, Чернівці у своїй переважній більшості розмовляли німецькою, і це були не тільки євреї, які через свій рід діяльності (в основному торгівля та інші види діяльностей, які потребували комунікації із людьми) були фактично поліглоти, а і інші національності, що населяли центр культурної поліетнічної Буковини. У передмісті ж розмовляли переважно українською серед населення, але саме в осередку євреї, що проживали тут більш часто зустрічалася мова їдиш, яка була змішана з німецькою та місцевим діалектом. І зважаючи на ці особливості комунікації відповідно, у місті серед євреїв переважали ліберальні погляди стосовно всього, тоді як у селі – переважаючою більшістю були ортодокси, які більше намагалися дбати за збереження традицій. [89; 64; 84]

Незважаючи на ці мовні особливості, уряд визнав тут переважаючою мовою румунську, від тепер румунська мова ставала мовою публічних зібрань, звернень, та навіть назви компаній мали бути румунізованими. Приватні оголошення, плакати, некрологи – двомовними, у першу чергу румунською, навіть якщо повідомлення не було призначене для румунів. [89; 64; 84] Румунський шовінізм зростав після приєднання Буковини, а швидка і насаджувана румунізація ставала основним напрямом політики Румунії на приєднаних територіях. Мова була одним із перших пунктів в цьому процесі.

Продовжуючи тиск, уряд запровадив для вчителів, державних службовців, та навіть для людей похилого віку мовні курси, та примус створював тільки природню реакцію – неприязнь до вивчення чужої мови. [89] Так 18 червня 1922 р. у Чернівцях пройшло одне із зібрань національних меншин, де були присутні представники українців, євреїв та німців міста (1 тис. осіб), на якому обговорили скрутне становище національних меншин та висловили невдоволення з приводу тотальної румунізації шкіл та судових установ. [70] Невдоволення тільки зростало, успіхи уведення політики румунізації серед місцевого населення були низькими.

Румунізація здійснювалася в усіх напрямках із допомогою різних засобів. Так у рамках переходу на румунську мову 1 липня 1919 року розпочали видання газети для румунських вчителів початкових шкіл «Tribuna», а також відкрили літні курси румунської мови. Згодом вчителі не-румуні повинні були складати іспити з державної мови, історії, географії для підтвердження своєї профпридатності. Фактично перші іспити проходили аж 1923 року, бо багатьох вчителів було відправлено до Регату чи в румунські села Буковини для вивчення мови. [70]

Хоча фактично після підписання мирного договору та його ратифікації парламентом євреї офіційно отримали такі ж права, що і інші мешканці Буковини, однак незабаром, як вже знаємо, румунська влада назад

повернулася до реалізації своєї політики стосовно національних меншин. І у випадку євреїв румунський уряд не мав намірів виконувати положення договору і продовжив політику гноблення, що засвідчило, що обіцяні права для євреїв були лише формальними. [89] Румунський антисемітизм живився почуттям меншовартості, що виявлялося у презирстві до народу, який вважали слабкішим і відсталішим. [86, с.214]

Враховуючи те, що у Румунії теж відбувалися політичні зміни, і ситуація була нестабільною через постійну зміну урядів, це також мало вплив і на периферію. Політичні зміни в Румунії були бурхливими протягом майже усього міжвоєнного періоду. Особливо все більш радикальнішими ставали зміни стосовно євреїв. Покращенню всезагальному суспільно-політичному становищу не сприяла і економічна криза 1929 року, через що утиски національних меншин тільки посилювалися. Стосовно політичних змін то в цей час у королівстві створюється чимала кількість політичних угруповань. До них належали і крайні праві, які включали в себе численні рухи та партії, ідеологія яких базувалася на ксенофобському націоналізмі та запеклому антисемітизмі (Націонал-демократична партія на чолі з Н. Йорга; Національно-християнська партія- А. Куза - найбільш плідний антисемітський автор Румунії; «Легіон архангела Михаїла», що став пізніше «Залізною Гвардією», - К. З. Кодряну, найбільш радикальні у «єврейському питанні», прихильники «тотальної чистки» та А. Гітлера за його антисемітську політику). [86, с.181- 183, 229–230]

Також у цей період в Румунії мала місце бути зміна парламентської системи на тоталітарний режим, яка мала гарантувати, зокрема, неминучість збільшення гніту євреїв. Та бажання нового короля Кароля II із династії Гогенцолернів-Зигмарінгенів сформувати власну політичну силу, стало для держави тягарем, який характеризувався численними урядовими змінами коаліцій, та загальним погіршенням економічно-політичного життя країни.

Так чергові вибори 1937 року засвідчили занепад більшості політичних формувань, та все таки, хоч і праві не набирали багато голосів, фактично вони почали очолювати королівство і вводити основні зміни в політику стосовно нацменшин, особливо стосовно євреїв. Очолював курс змін запрошений до формування уряду Октавіан Гога, якому допомагав А. К. Куза. Саме уряд О. Гоги визначив напрямки подальших змін у країні, зокрема і румунізації міст. Новий уряд виявився у більшій мірі антисемітським, як і інші уряди. Напади на євреїв частішали, а депутати-прибічники Кузи заявляли, що євреї самі провокують такі ситуації. Уряд Гоги і Кузи протримався всього 40 днів, однак брак часу їм не завадив при реалізації своєї політики. 10 лютого 1938 року король встановив диктатуру. Від тоді в державі відбувалися зміни (різноманітні заборони: партій (була створена єдина партія на чолі із королем – Фронт національного відродження); інакодумства; вводилася цензура; тут навіть мав місце жорсткий контроль і за лояльною пресою; створення молодіжних організацій із воєнізованою структурою з метою виховання вірності королю та батьківщині із почуттям національної солідарності), які були спрямовані на трансформування держави в зовсім нову форму, де основою формування румунської свідомості було вороже ставлення до євреїв. [86, с. 184, 215-218]

Також цей уряд відмітився і найбільшою кількістю прийнятих антиєврейських законів. Зокрема, заборонялася єврейська преса, окремі професії для євреїв, особливо в державному секторі. У селах спостерігалися антисемітські акції. Був прийнятий закон про перевірку прав євреїв на їх румунське громадянство, яку для буковинських євреїв було важко пройти, бо головною умовою було те, що єврейська сім'я мала довести, що вона проживала у межах провінції, яка входила до складу Румунії, не менше 20-25 років. [84]

Отож, єдине, що було незмінним від влади до влади так це завдання, яке вони перед собою ставили, а саме, вирішення «єврейського питання», та

антисемітизм, як основа румунської самосвідомості, рівень вираження якого тільки різнився від уряду до уряду. Для всіх урядів та режимів «єврейське питання» починалося із суспільно-політичної сфери, тому тут було одне бажання на всіх – усунути євреїв з усіх сфер суспільного життя. Усунути з посад, особливо тих, які були власниками великих торгівельних та промислових підприємств, й замінити румунами, незважаючи на те, що члени румунських партій прямо чи опосередковано брали участь у єврейському бізнесі і мали чималий прибуток[89; 72]. Тому попри ці зміни і бажання єврейське питання все ще залишалося невирішеним.

Єврейське населення Буковини переживало поганий період, тиск та антисемітизм лише посилювався. Окрім проблеми як вижити та не втратити свою ідентичність євреї просто намагалися пристосуватися до нових умов. Їх об'єднаність була нестерпною для румунської влади, тому всіма силами і способами вони намагалися політично роз'єднати єврейство, щоб їх позиції у суспільному житті ще більше впали. З часом нова влада намагалася не давати і можливості для їх суспільно-політичної діяльності в краї, та навіть просто мирно співіснувати. [89;84]

Та це не вплинуло на той факт, що з цього часу самі євреї ставали членами румунських політичних партій і отримували від них мандати. Це сприяло якраз отому розрізненню єврейських сил на політичному фронті, чого і домагалися румунські владні кола. Все частіше перемагали румуни із явно антисемітськими настроями, які дедалі ставали тільки рішучішими. Єврейська національна рада намагалася досягти більшого, зробити доволі багато, але не змогли. Її було розпущено 25 грудня 1919 року, відтоді не залишилося жодної центральної інституції для захисту прав євреїв. Партії які створювали євреї для свого представництва в румунському парламенті дедалі частіше йшли на співпрацю із румунськими партіями, які в свою чергу просто «розчиняли» єврейські партії союзами і співпрацею. Однак із часом

партії виявилися майже безкорисними, бо із посиленням антисемітизму єврейська діяльність на державному рівні зупинялася, особливо в політичній сфері. Парламентські вибори 1931 року стали останніми, коли Союз євреїв Румунії (створена 19-20 лютого 1923р.) підписав виборчу угоду, яку 1932 року вже жодна політична румунська партія це не схвалювала. Тому після 1931 року Союз євреїв Румунії вже не брав участі у парламентських виборах, вступаючи у політичні змагання лише на муніципальному рівні. Позиції у політичній сфері втрачені за одне десятиліття. Діяли ще лише академічні об'єднання, які намагалися працювати непомітно і конфіденційно, аж поки 1936 року румунська влада не припинила і їх повноваження. Єврейській пресі дозволялося ще друкуватися лише до 1938 року. [89;86, с. 185-188; 81]

Також під час постійних політичних колізій в Румунії, мало місце і створення Національної єврейської партії, яку було засновано 1931 року, ініціатором заснування якої став Союз євреїв Румунії, для того, щоб інтереси євреїв були окремо представлені на державному рівні. Національна єврейська партія брала участь у 4-рьох виборах: у 1931-32 рр. вона отримала п'ять місць у парламенті, а у 1933 та 1937 роках не змогла подолати %-го бар'єру. Так на виборах у липні 1932 року депутатом від Буковини обрали Маєра Ебнера. На виборах у грудні 1933 року, в умовах жорстокого виборчого терору, єврейська партія не отримала жодного місця в парламенті. Ця поразка збіглася із посиленням антисемітизму, чому сприяв уряд Татареску. У парламент було обрано 8 депутатів-кузистів, четверо з яких представляли Буковину. Відтоді в румунському законодавчому органі не залишилося жодного депутата-єврея, окрім головного рабина Якоба Немировера. Із погіршенням ситуації СЄР та Єврейська партія вирішили об'єднатися у спільний фронт і 1936 р. створили Верховну єврейську раду Румунії, в якій обидві організації мали однакове представництво. Головного рабина Я. Немировера було обрано президентом. Фактично Рада ніколи не визнавалася румунською владою, але вона функціонувала. Утім, вона стала моделлю для

Єврейської ради з п'яти членів, що підпільно діяли під час Голокосту на чолі з головним рабином Александером Сафраном та Вільгельмом Фільдерманом; пізніше єврейських очільників приєднаних регіонів було вбито або депортовано до Трансністрії та Угорщини. [86,188-189]

Ще одним окремим явищем в політичному житті єврейства Буковини було створення 1926 року партії Єврейської єдності керівниками сіоністів, зокрема, М. Ебнером, М. Кремером, М. Рейфером, які до цього працювали над створенням парламентської групи, і боролися за рівні права євреїв. [86, с.194–195].

Однак і те що євреї були членами румунських партій приносило невелику користь: влада була змушена рахуватися із своїми однопартійцями і утримуватися від повного знищення єврейської нації. Євреї-чернівчани в різні виборчі періоди були членами Сенату Румунії (головний представницький та законодавчий орган Румунії). Сенаторами були Маєр Ебнер, Карл Крюгер, Сало фон Вейссельбергер. Членами палати депутатів були Маєр Ебнер, Манфред Райфер, Бенно Штраухер та Якоб Пістінер. Вони відчайдушно намагалися відстоювати інтереси своєї громади, робили спроби змінити ворожу атмосферу. І навіть у 1928 року М. Ебнером було засновано клуб «*Vucowiner Intellektuellen*» з єдиною метою – налагодити контакти з румунськими лідерами Королівства та Буковини, однак спроби були марними. Вже після 1933 року партії на підтримку євреїв, були скуті погрозами румунської влади, яка була просякнута німецькою пропагандою, вже не могли подолати бар'єр у 2% і не отримали вже жодного мандату. [89]

Потрібного впливу, якого намагалися досягти євреї на різних посадових чинах, вони не змогли досягти. Позиція влади щодо них була чіткою: євреї не матимуть рівних прав у порівнянні з іншими народами, що проживають на Буковині, у Чернівцях, а повинні бути вдячними, що їх ще не депортували із їх домівок. Так навіть у Бюро та палаті торгівлі та промисловості (заснованих

у Чернівцях на початку 30-х років), де євреї утримували більшість, гідними посади президента, звичайно, були лише румуни. [89; 70]

Як уже згадувалося, у політиці Румунії стосовно національних меншин, на новоприєднаних територіях, отримати румунське громадянство було надзвичайно важко, та у випадку євреїв здавалося майже неможливим. Оскільки навіть місцеві румуни не приховували своєї ворожості до євреїв, то що вже можна було очікувати від новоприбулої влади, яка впроваджувала жорстку політику румунізації та всіляко обмежувала національні прояви та ідентичність більших національних громад краю. Євреї виявилися зайвими у суспільстві, яких ще і націоналістичні «рупори» звинувачували у різних бідах. Так, виходом, у цій ситуації із небажанням надавати громадянство євреям, для румунської влади став прийнятий у 1924 році закон про громадянство, а потім його продовження – указ від 21 січня 1938 року про перегляд громадянства. Відповідно до закону тільки особи єврейської національності підлягали перегляду, оскільки виправдання цього закону звучало так: «Сотні тисяч євреїв знаходяться нелегально в Румунії: вони перетнули кордон з Галичини та України й шляхом обману змогли отримати румунське громадянство», - тому в рамках цього закону всі євреї мали шляхом через суд довести своє право на громадянство. [89]

Цей спосіб запроваджений румунською владою був дієвим, оскільки внаслідок нього тисячі євреїв втратили право на громадянство через те, що під час судового процесу не могли надати як доказ необхідні документи або губилися в численних паперових колізіях закону. Внаслідок чого були нерідкісними самогубства та збільшення розмірів гонорарів для адвокатів. Але і на цьому не закінчилося питання громадянства, закон від 5 травня 1938 року запровадив різницю між «етнічними румунами та особами з румунським громадянством». Так права мали лише «етнічні» румуни. [89]

Євреї починали розуміти, що в Румунії євреїв цілеспрямовано обирають для будь-яких проявів тиранії. Установи, які мали би слідкувати за виконанням положень мирних договорів (на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. румунський уряд перебував під тиском з боку країн-переможниць, і не по своїй волі змушений був надати євреям рівні права, їх юридичний статус було біль-менш нормалізовано), не знаходили підстав діяти, коли мова йшла про євреїв. Навіть заснована в Бухаресті «Єврейська центральна рада», очолювана головним рабином д-ром Якобом Німіровером, д-ром Теодором Фішером та д-ром Вільгельмом Фільдерманном, не була в змозі протистояти незаконному свавіллю румунської влади. А націонал - соціалістична Німеччина вже наперед визначила долю румунських євреїв. [89; 86, 185-188]

Навіть у примарії міста Чернівців вже не залишилося місця для євреїв, а були лише корисливі політики. У всіх сферах життя євреїв почали поступово витісняти. Хоч у міській раді румуни дозволяли працювати євреям, та однак не дозволяли впливати на політичний курс партій щодо регулювання єврейського питання. Антисемітська політика Німеччини швидко знаходила прихильників у Румунії, антисемітизм під егідою нацистської політики Німеччини для румунів ставав традиційним, як вже згадувалося - основою румунського світогляду. Ця тенденція набрала обертів у 1938-1939 роках, коли до влади прийшов уряд «Cuza-Goga». А із його відставкою для єврейства у межах впливу Румунії настав час відліку до Катастрофи. Процвітали зловживання владою, політична деморалізація та експлуатація з боку корумпованих чиновників. Серед високопосадовців не залишилося єдиного єврея. Настала епоха повного свавілля румунської влади стосовно національних меншин, а саме, особливо єврейства. [89]

За єврейську пошту на вулиці штрафували всіх, та навіть били кийками, публічно могли використовувати лише румунську. При цьому такого

ксенофобського відношення не було стосовно мов інших національностей. [89;84]

Від 1930-х років життя єврейства Буковини підпадало під повний контроль румунської влади. За 20-ті роки політична діяльність євреїв була повільно зведена нанівець. Відбувалися спроби розрізнення євреїв за територіальною ознакою з боку румунської влади. Оскільки, фактично уряди Великої Румунії розглядали євреїв як румунське населення різних конфесій, а термін «національні меншини» вони застосовували щодо євреїв Буковини і Трансильванії. [86, 185-188] Такі погляди на нацменшини і розділення їх за територіальною ознакою мало не одну мету, а одразу декілька. По-перше, це не дати консолідувати сили на всіх фронтах (суспільний, політичний, культурний), по-друге, виробити підстави і механізм, який би ускладнював набуття прав громадянина Великої Румунії. І як вже відомо, всі дії, які були спрямовані на ці окремі аспекти, були успішно реалізовані з боку румунської влади.

Так попри політичну розрізненість, що було успішно організовано румунською владою, було також здійснено чимало кроків і для впливу на релігійні громади євреїв. Так 1930 року колишній радник управи д-р Карл Гутгерц очолив громаду, і незабаром відбулися вибори до правління релігійною громадою на основі нового статуту, запровадженого румунським міністерством з питань меншин. Відтоді єврейська релігійна громада отримала керівництво, підконтрольне владі, яке отримало назву «Comunitatea evreeasca» й містило румунський міський герб на штампі громади. Так громада вже не була тією громадою, яка діяла відповідно до релігійних потреб народу, а стала общиною з обмеженими правами. [89]

Під час окупаційного засилля румунської влади євреї по-своєму боролися, по-своєму відстоювали своє. Так, у суспільній сфері виникали єврейські партії та молодіжні рухи, які мали за мету – боротьба за свої інтереси та

культуру в умовах румунізації. До них належали: соціал-демократична партія «Поалей-ціон» на чолі із Б. Льюкером, М. Рознером, Ф. Штанбергом, рух «Гашомер Гацаїр» - Я. Полесюк-Падан, Ц. Губер, І. Песах, які мали чітко визначені програми, і коли це було можливо, кидали виклики насильницьким діям румунських політиків, а також партії лівого крила, які змогли збільшити свою кількість у період румунського панування в краї, і завоювати прихильність більшості євреїв, особливо тих, хто люто не бажав миритися із румунською диктатурою. Серед партій та рухів були і єврейські організації - «Бунд», які із допомогою американських благодійних коштів намагалися зробити більше для своєї громади. Така активність євреїв змушувала таємну державну поліцію Румунії Siguranta посилено працювати. [89]

У торгівлі і промисловості ж хоч румунські можновладці і переслідували власні інтереси, та вони так і не змогли повністю витіснити із цих сфер євреїв. Єврейський бізнес процвітав. Експорт деревини набрав обертів (підприємство Макса фон Ангауха «Visovina»). Євреї продовжували засновувати нові індустрії. Значного розквіту за рахунок єврейських капіталовкладень зазнала текстильна промисловість (трикотажна фабрика В. Делідіш «Геркулес», Тріхтер та Нафталізон «Trinaco», фабрика братів Зегалль та інші). Були ще і гудзикова фабрика (Воронський), хімічний завод фарб (Дрезнер), фабрика гумових виробів братів Розкі «Caumont», з обробки сировини, спирт- та цукрові заводи, пекарні (Распа, Шпассера та ін.) млини, фабрики з виробництва цегли «Patria» та кахелю «Trichter», які зуміли розширитися та модернізуватися. Значними фірмами були Буковинське товариство, Б. Собель, та «Imprex» (імпорт-експорт). [89]

У банківській справі євреї також зберегли свої позиції, хоч і були запроваджені значні обмеження, та попри них все одно з'являлися нові філіали банків. Також багато євреїв почали працювати у сфері страхування під керівництвом директора Густава Гільфготта «Steaua Romaniei». [89]

Утиски у праві на освіту були мало чи не найпершими після приходу румунської влади на Буковину. Більшість євреїв не задовольнялася послугами народної школи, тому поки ще існувала німецька середня школа вони відправляли своїх дітей туди, аж поки уряд 1919 року не позбавив їх такої можливості. Єврейські учні середньої школи були зосереджені в єдиній загальній школі, єврейській державній гімназії, яка нараховувала 1200 школярів у 32 відділеннях та 70 вчителів. Таким чином, уряд реалізував одночасно дві мети: євреям більше не дозволялося відвідувати німецькі школи, що зупинило процес онімечення, з іншого боку, румунські вчителі, яким було дозволено викладати тільки національні предмети (румунська мова та румунська історія), на догоду роботодавцям відбивали в єврейських учнів бажання навчатися. Тому заможні батьки відправляли своїх дітей до приватних шкіл, де ситуація була дещо кращою. Також були вжиті заходи і для того, щоб утримати випускників єврейської школи від вступу до університету, так було прийнято «Закон про бакалаврат», згідно з яким лише успішне проходження румунською мовою екзамену з комісією, призначеним Міністерством освіти, давало можливість потрапити на навчання до університету. Іспит був формальністю для румунських кандидатів та суттєвою перешкодою для євреїв. В університеті станом вже 1919 рік не було жодного викладача-єврея, як і інших їх нерумунських колег. Студентів-євреїв ставало все менше, а ті хто міг собі дозволити вищу освіту, то старалися здобувати її за кордоном, після чого мали ще пройти іспит і тільки після нього і нострифікації диплому вони могли бути визнані у Румунії. [89; 72]

Репресіям підлягала і культура. Хоча спочатку в перші роки румунського правління продовжував діяти театр, що пропонував глядачам німецькомовні вистави, то згодом німецькомовний театр заборонили, і дозволяли виступати тільки німецьким аматорам. Однак змусити відвідувати румунський міський театр влада євреїв не змогла, лише молодь відвідувала театральні «патріотичні» вистави. Оскільки таку вказівку отримували від школи.

Чимало разів бойкотували вистави, висловлюючи протест проти насаджування румунської мови. [89; 84] Румунізація була тотальна і послідовна.

Стосовно невеликого радянського періоду на території краю, то після 1939 р. події на міжнародній арені стрімко розвивалися (підписання пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р., напад Гітлера на Польщу, початок Другої світової війни) і призвели до того, що після переговорів СРСР з Німеччиною та Румунією, територія Бессарабії, Північної Буковини із Чернівцями переходила у кінці червня 1940 р. під владу СРСР. Від 28 червня 1940 р. по 5 липня 1941 р. вказані території були під контролем радянської влади. Із їх приходом змінювалося все. Відбувалися націоналізація підприємств, банків, магазинів, домоволодінь, що в першу чергу било по заможній верстві населення, серед якої значною часткою були євреї. Перейменовували всі вулиці, створювалися нові органи управління, заборонялася вся релігійна діяльність, віталосся доносництво та стеження, репресії шляхом заслання до Сибіру та Казахстану, особливо по відношенню до багатого і простого єврейства, яких вивозили «як переселенців». Спочатку євреї Буковини швидко пристосувалися до нової влади, до нових суспільно-політичних умов, але з часом жити в умовах постійної напруги та страху через масові репресії та інші методи насадження радянської влади, суспільна думка євреїв змінилася на прямо протилежну. Радянська влада також займалася репатріацією етнічних німців (за проголошеною акцією Гітлером –«Додому в Рейх») за попередньою домовленістю із Німеччиною. Серед етнічних німців були і євреї, які себе ідентифікували «німцями», щоб мати змогу виїхати з-під радянської окупації, яка не принесла їм нічого крім тотального збідніння. Євреї також намагалися скористатися своїм румунським громадянством для виїзду з вже радянської Буковини. 22 307 осіб таким чином покинули Буковину. [84; 86; 35]

Жителі Буковинського краю безпосередньо одні із перших відчували, що таке війна. 22 червня 1941 року багаточисельна нацистська армія перейшла в деяких місцях державний кордон СРСР у межах Чернівецької області. Нацисти діяли швидко і на випередження: одночасно вели вогонь з кулеметів, мінометів і гармат, був і наліт авіації у кількості до 100 літаків на аеродроми у Чернівцях, залізничні станції Лужани, Садгора, Ларга, Банилів Руський (нині с. Банилів Вижницького району), із головною метою – просунути вглиб оборони. Хоча спроби реалізувати план зазнали невдачі, однак тримати оборону частини Червоної Армії довго не могли, тому, щоб уникнути оточення, відступили лише з наказу командування.

З липня 1941 року за наказом очільника 8-ї румунської піхотної дивізії Георге Аврамеску було оголошено про встановлення окупаційного режиму на території Буковини. Були встановлені нові порядки: мешканцям заборонялося залишати свої комуни без дозволу; ходити вулицями сіл і міст з 9 години вечора до 5 години ранку, а вдень людям заборонялося скупчуватися групами у більш ніж 3 осіб; населенню також заборонялося приймати, залишати чи переховувати в себе посторонніх осіб, які не були розквартировані певними органами; заборонялася також і ідеологічна робота, яка мала за основу протидіяти та іти всупереч інтересам безпеки Румунії, чи тим паче, проводити ідеологічні заходи на користь ворожої країни до їх держави. Цей наказ опублікували в газеті «Visovina» від 14 липня 1941 р. із декретом-законом очільника нацистської Румунії І. Антонеску про запровадження смертної кари за негідкорення окупаційному режиму. [14; 9]

Для єврейської громади ці події означали безпроглядний морок, зітканий зі страху, голоду, холоду та вічного подиху смерті зовсім поруч. Так вже наприкінці місяця липня, 30 числа, 1941 року був підписаний наказ представника Іоана Антонеску, голови адміністрації Буковини, Александру Ріошану, про введення обмежень та встановлення правил поведінки для осіб

єврейської національності. Тому до вже загальних правил окупаційного режиму для місцевого населення окупованої території, додавалися окремі правила для євреїв. До них належали: заборона купувати хліб євреями з 9 год. 30 хв. до 11 год.; використання єврейських вивісок біля магазинів, та обов'язкове розміщення інформації про те, що послуги надаватимуть спеціаліст-єврей, а в місцях, де фахівці-євреї (інженери, адвокати, лікарі) рекламують свою діяльність, нацистські окупаційні владні військові структури вимагали від цих підприємців, і від іншого єврейського населення, носити євреям будь-якого віку на верхньому одязі з лівого боку жовту шестикутну зірку, яку ще називали Лата чи просто Жовта зірка («знак ганьби»). [14; 9]

Отже, єврейська громада Буковини напередодні Другої світової війни була третьою за чисельністю в краї (*див. Додаток А*) та однією із найголовніших осередків економічного життя краю. В основному чисельність єврейського населення на території Буковини коливалася в середньому у районі 90 тис. осіб.

Соціальна структура єврейського населення Буковини була надзвичайно різною. Серед євреїв краю були як містяни так і селяни. Найбільша кількість євреїв проживала в містах. Серед містян були: заможні євреї, які були власниками різноманітних підприємств, банків; середнього достатку, до яких належали лікарі, адвокати, торговці і крамарі ремісники; та найменшого достатку – робітники. Серед євреїв-містян чинні місця у громаді займали рабини (духівники), старійшини общини, громадські діячі та інтелігенція - працівники освіти, політики, різні державні посадовці, ідеологи, працівники різноманітних друкованих видань. Також окремо виділяємо майстрів у своїй галузі та робітників. Менша кількість єврейського населення проживала в селах. Там були свої єврейські общини зі своїми шанованими людьми, що очолювали єврейську громаду. Соціальна структура євреїв-селян теж не була

однорідною, хоч і не такою різноманітною. До найзаможніших євреїв-селян належали євреї-орендарі та євреї-економи, із середнім достатком були торговці, крамарі, корчмарі, лихварі та ремісники різного роду занять.

Буковинські євреї у силу історичних колізій стали окремою національною громадою не тільки за своєю чисельністю, родом занять та релігією. У них є свої особливості, які перш за все полягали у їх швидких адаптивних здібностях, у вмінню пошуку спільної мови з усіма з ким вони стикалися, у їх не конфліктності, у деякій соціальній відстороненості і деякій відособленості цілою громадою, у згуртованості громади та у їх культурному синтезі як буковинських євреїв, для яких традиції були важливі, але і прихильність до німецької культури теж була сильною.

Після завершення Першої світової війни Буковина опинилася у складі Румунської держави. Євреї були перешкодою в очах румунів, коли ті намагалися цілком юридично правильно оформити приєднання Буковини до Румунії. Румунські політичні кола намагалися зробити все можливе, щоб якнайбільше створювати тиск на єврейську громаду, найбільш чисельну після румунів. Спочатку приховані антисемітські погляди уряду, що вилилися у політику стосовно національних меншин, яка передбачала тотальну румунізацію, без права вибору, задля швидшої інтеграції новоприєднаних територій та його населення до Румунії. У перше десятиліття були впроваджені всілякі обмеження, які звісно викликали лиш непідкорення та спротив. Так у 20-ті рр. ХХ ст. румунам вдалося повільно зменшити значення євреїв у всіх сферах життя Буковини.

Зміни відбулися у наступне десятиліття. Антисемітські погляди все активніше поширювалися Румунією вже навіть серед простого населення у 30 - х роках ХХ століття. І це перш за все було пов'язано із приходом до влади в Німеччині А. Гітлера. Євреї Буковини також відчували ці зміни у поглядах від своїх вже колишніх товаришів, сусідів чи простих місцевих.

Спочатку було відсторонення, згодом - взагалі залякування, цькування і побиття. Становище євреїв краю все більше і більше погіршувалося. Євреїв все активніше усували із усіх сфер життя. Перш за все із економічної сфери - намагалися націоналізувати майно євреїв; з політичної сфери – нівелювали всі намагання євреїв у справі представництва прав та інтересів євреїв в румунському парламенті та навіть на муніципальному рівні євреї були обмежені нижчими чинами державної служби; з культурно-соціальної сфери – обмеження прав на навчання, тотальна румунізація, обмеження і згодом повна заборона друку різних видань, які були німецькомовні та представляли інтереси національних меншин; роздмухування перестороги та ненависті до євреїв, сприяння розвитку ксенофобії стосовно євреїв. Все це було здійснено у рамках державної політики стосовно буковинського єврейства. Останнє з радикальних проявів державної політики (ксенофобія, ненависть, пересторога) було пов'язане не лише і антисемітськими поглядами, які все більше набирали маху вже серед простого люду, а з тим, що багато євреїв через своє погіршення економічного становища ставали прихильниками ідеології сусідньої держави СРСР, що і викликало додаткову пересторогу. Із початком війни антисемітизм починав стрімко досягати свого піку.

Еволюція становища євреїв як громадян Румунії до людей, яких намагалися просто вдарити на вулиці серед дня за те, що той був євреем за національністю була пройдена зусиллями урядів Румунії за трохи більше ніж 20 років.

Розділ II. Гетто в Чернівцях: організація, динаміка, внутрішня структура

2.1. Окупація. Організація гетто

Гетто стало розквітом антисемітизму на території Буковини. Воно стало найвищим рівнем нелюдської самосвідомості.

Із солдатами, що йшли, йшла і нелюдськість із безліччю облич. 22 червня 1941 року почалася німецько-радянська війна. А вже 2 липня 1941 р. німецько-румунські війська вступили на територію Північної Буковини. Через 3 дні радянські війська покинули Чернівці, і місто зайняли румунські і німецькі нацистські війська. [71] У всьому краю із заходом військ почалися масові погроми, виселення, переслідування, знущання (в тому числі і гвалтування, а не лише побиття та використання як робочої сили на найважчих примусових роботах), знищення (розстріли), пограбування. [91; 40; 41] Все це було тим сплеском і проявом політики нацистів стосовно євреїв, яка стримувалася до початку війни. Лихоліття лише набирали обертів.

На жаль, у своїх катах і вбивцях євреї нерідко впізнавали своїх сусідів чи інших місцевих, які за власним бажанням допомагали румунським і німецьким військам чи «добровольцям», які із свастикою на руках окрім того, що допомагали, були також активними учасниками нелюдського свавілля. [91; 40; 41]

Війська використовували всілякі підступи для того щоб ще більше створювати тиск на євреїв і місцеве населення. Так у селі Глиниця євреї були оточені одразу після богослужіння. Більшість були розстріляні без причини,

хаотично. А місцеве ж населення ні активного опору не чинило, ні прихистку євреям активно не надавало. Кожен боявся. Боявся за себе і за свою сім'ю. і воно зрозуміло чому. Ніхто не хотів наражатися на лишню небезпеку. [91]

Подібні масові розстріли без вагомої причини, окрім як знищення, відбувалися у всьому краї. У Чернівцях теж відбувалися розстріли. 7 липня 1941 на березі Прута було знищено близько 2 тис. євреїв Чернівців. Частина з них розстріляли, частину забили залізними палицями, а багатьох втопили в річці, повісивши їм на шиї камені [5; 41]. Ці епізоди як відновлення влади Румунії у Чернівцях яскраво пригадує Зігмунд Майзлер. Він пригадував, що «після окупації Чернівців - німці, румуни і громадянські «добровольці» зі свастикою на рукавах безчинствували: виселяли з квартир, грабували, били, гвалтували, вбивали всіх, кого могли (вчителів, кравців, лікарів, продавців, теслярів, перукарів, професорів, чоботарів, інженерів, студентів, робітників, дітей, жінок і старих, духівників). Їх виганяли з будинків і колонами, оточеними нацистами, їх вели у бік Пруту і на єврейське кладовище, де ті копали рови і ями, а потім їх всіх розстрілювали.» Ці звірства супроводжувалися грабежами. Всі євреї перед розстрілом мали здати дорогоцінні речі, котрі ті мали. [40; 41]

А наступного дня, в ніч з 8 на 9 липня горів Темпль - Чернівецька хоральна синагога, яку німці спочатку взірвали динамітом, а потім підпалили вогнеметами. Тоді ж вбили і головного равина доктора Марка та інших. [40; 41]

Такий початок встановлення відновлення влади був більш ніж показовим початком того, що чекало далі єврейське населення в Чернівцях і в краї взагалі. Євреї Буковини розуміли, що ці події означали нову хвилю антисемітизму. Тільки вже більш жорстоку. Пізніше, 30 липня 1941 р. губернатор Буковини Корнеліу Калотеску, який був призначений після Александру Ріошану, видав наказ № 1307, який містив перелік заходів щодо організації та регламентації примусових робіт для єврейського населення

[78]. Примусові роботи були розраховані на розподіл робочої сили в держустанови, в т. ч. і директорати та адміністративні органи, у військові і поліцейські, лікувальні, навчальні, транспорту, зв'язку установи, промислові виробництва, та в різні ремісничі майстерні. Склалися списки мобілізованих спеціалістів, майстрів і кваліфікованих робітників на разові роботи (сільськогосподарські, дорожні та ін.) [41]

Цей наказ опублікували вперше 3 серпня 1941 року у газеті «Visovina», яка була друкованим органом окупаційної влади. Наказом зазначалось, що всі підприємства, майстерні, які потребують єврейських робітників, їх власники та керівники повинні були отримати дозволи в Директораті праці та соціального страхування для євреїв-робітників. Дозволи були обмежені в терміні дії: 30 днів від дати отримання для робітників без певної спеціальності, 160 днів для кваліфікованих робітників, 90 днів для євреїв-керівників майстерень різних виробництв, для спеціалістів з купівлі-продажу. [79]

Однак існувала ще одна загроза. Розпочався активний жорсткий процес румунізації, який торкнувся і виробничої сфери, де найбільшу частку займали євреї. Тому тепер єврейський робітник отримував дублера (румуну), який згодом мав стати на заміну того, хто його навчав своєї роботи, професії, навичкам. Таких дублерів могло бути декілька. Тому частково Директорат праці також стежив за результатами впровадження процесу румунізації. [79]

Наказ містив пункт (10), який стосувався заробітної плати мобілізованих робітників на примусові роботи. Зарплата мала становити лише 70% від суми, тому що 30% мали належати фінансовому Директорату, який ці кошти мав скеровувати на румунізацію підприємств. Зарплати начислялися на основі відпрацьованих днів на примусових роботах (їх облік вівся у канцелярії губернаторства), але якщо їх і видавали робітникам і ремісникам, то сума була значно меншою ніж було прописано у наказі, що

ще більше ускладнювало виживання у воєнний час. Але частіше було так, що зароблені гроші євреям не виплачувались. [79]

Примітним було і те, що єврейських робітників не залучали до «робіт суспільного значення». Їх використовували лише там, де потрібна була робоча сила за призначенням і дозволом, який міг видати лише Директорат праці та соціального страхування, окремо виняток становили військові. [79]

Регламентация роботи євреїв-робітників на примусових роботах була жорсткою, тому євреям, яких брали на роботу без дозволів, загрожувало інтернування до таборів. Окрім такого найвищого покарання, були і інші покарання, які здійснювались рішенням губернатора після подання відповідних документів Директорату праці та соціального страхування. [79]

Стосовно використання євреїв Чернівецького повіту на примусових роботах прийняли наказ №2041 1941 року, та затвердили наказ №2459, який стосувався задіяння тутешніх євреїв на користь румунської держави. Тому для налагодження системи використання євреїв на примусових роботах створювалася «Комісія з обліку та контролю євреїв». Знову ж таки регламентация стосовно євреїв була дуже жорсткою. У другому пункті наказу зазначалося, що непокірні євреї, ті, які не дотримуються вимог влади, і, ті, які нехтують встановленими для них правилами, наприклад, таким як не поява перед Комісією євреїв віком від 18 до 50 років в назначений день із документами, що посвідчують їх особу, будуть заарештовані та депортовані до Трансністрії. З'явлення перед комісією було обов'язковим, бо євреїв заносили до списків, табелів відповідно до роду занять й згодом за допомогою поліції їх викликали на примусові роботи окремими наказами рекрутського пункту. [79]

Навіть їх робочий час та перебування на місці роботи строго регламентувалося: робочий час був розподілений з 8:00 до 12:00 та з 15:00 до 19:00. Обов'язковими були щоденні перевірки присутніх на робочих місцях вранці та після обіду. Тому були надані рекрутським пунктом повноваження

власникам підприємств, майстерень, магазинів вживати заходів та повідомляти органи влади якщо робітник відсутній, інертний на роботі, та займається ворожою пропагандою. Ці всі порушення передбачали негайну депортацію. [79]

Показовою тут є особиста історія Майера Сухера, якого на початку липня 1941 року схопили німці і щодня вели на примусові роботи (прибирати в психлікарні) пізніше відпустили з умовою, що той буде приходити відмічатися. Також дуже часто на вулиці офіцери зупиняли і брали на роботу додому і там знущалися. [41]

Влада робила все можливе для того, щоб утиски продовжували зростати. Регламентувався навіть час з котрої по котру євреям можна було знаходитися на вулиці та навіть правила їх пересування містом та їх місцезнаходження у відведені години. Так на вулицю можна було виходити днем з 10.00 до 13.00. Порушення цього режиму на кілька хвилин грозило депортацією у Трансністрію. Не можна було ні вийти раніше із дому, ні прийти пізніше. Ситуацію контролювала Сигуранца, офіцерів якої можна було підкупити дорогими подарунками, однак це не вирішувало загрози, яка висіла над буковинським єврейством за найменшу провину. [41]

Нічого не можна було купити, навіть хліба. Заборона ходити в школу, та навіть в кіно. Не дозволялося ходити тротуарами, а лише по проїжджій частині. Головними вулицями міста теж не дозволялося ходити євреям, вони мусили їх обходити, щоб не порушувати нові встановлені правила. Була встановлена також і комендантська година для євреїв - від 8 вечора до самого ранку. Люди були позбавлені волі навіть тоді, коли вони ще не були зігнані у гетто за колючим дротом і дерев'яним парканом. Євреї з кожним днем все більше і більше ставали залежними і обмеженими від окупаційної влади, яка набирала маху із втіленням політики румунізації та сприянню геноциду єврейського народу на території Буковини. [40; 41]

Повертаючись до грабежів, то достатньо спогадів залишилося ще і про те, як помешкання євреїв, яких виселили, забирали з домівок на швидку чи на повільну смерть, деякі місцеві розкрадали їхнє майно буквально за кілька годин, так, що їх домівка залишалася пустою. Мародерство було на настільки високому рівні, що часто у будинку чи квартирі залишалися тільки голі стіни, а все майно нажите працею протягом років, як і сама житлова площа могли стати власністю зайди. У будинки виселених євреїв часто за рішеннями нової влади селили християн (румунських офіцерів, приїжджих румунів, колоборантів). Тому пізніше євреям, яким вдалося вижити у найстрашніші перші місяці і роки в гетто за допомогою різних способів та стратегій, і вони змогли повернутися до своїх будинків, то частими були прохання, судові засідання стосовно майна євреїв, яке безчинно розграбували, щоб його повернути. Так само пізніше була і проблема, коли впізнавали свої речі на продажі на ринку, а це означає, що крали все дочиста. [40; 41; 91]

Згодом, після погромів, розстрілів та інших нелогічних і безпричинних звірств румунська влада почала організовувати по території всієї області тимчасові гетто, для подальшої депортації місцевого єврейства на територію Трансністрії. Такі гетто були створені у Сторожинці, Сокирянах, Хотині, Вижниці, Новоселиці, Лужанах, Могилів-Подільську та найбільшим серед них було гетто у Чернівцях. [86; 26] Саме на території Буковини, яка знову стала однією з провінцій Румунії, були створені перші на території України гетто (не менше 10). [38]

Серед заходів окупаційної влади спрямовані на утиски євреїв, відокремлення їх від решти населення, займало особливе місце у їх політиці. До питання організації гетто на окупованій радянській території нацисти, представники окупаційної влади підходили зі своєї сторони відповідально.

На час каденції Т. Поповича як примаря м. Чернівці у 1941 - 1942 рр. було створено комісію з дозволу губернатора К. Калотеску, яка мала б поїхати до Німеччини та Польщі (у Люблін, Краків, Франкфурт-на-Майні),

щоб перейняти досвід щодо організації гетто. Про це мер міста розповів у інтерв'ю, що було надруковане на шпальтах щоденної газети «Visovina» від 27 серпня 1941 року. Ця комісія була створена через тиск центру щодо пришвидшення процесу створення гетто у Чернівцях, мова за котре вже була у мера із попереднім губернатором Ріошану ще у липні 1941 року, коли останній у розмові з Т. Поповичем вимагав виділити частину міста для організації гетто. [81; 69; 46]

Тому пізніше, при організації гетто у Чернівцях, нацисти активно користувалися «польським досвідом»: гетто створювали спочатку в районних центрах, містах, селищах, які мали залізничні сполучення, вочевидь для зручності подальшої депортації. Із менших адміністративних одиниць, тобто із довколишніх сіл, уцілілих євреїв також переселяли у гетто та табори організовані у великих містах із відповідним сполученням (найчастіше серед них були лише фахівців-ремісників з їхніми родинами, з яких окупаційній владі могла бути користь). [38]

Для загальної картини всього жахіття нової реальності для буковинських євреїв варто простежити деякі загальні характеристики гетто. Отож, насамперед, для організації гетто виділяли спеціальний квартал або відділення його від оточуючих для територіальної ізоляції переселеного туди єврейського населення; ізоляція обов'язково супроводжувалася носінням розпізнавальних знаків – це були шестикутні зірки ганьби; впроваджувалися комендантські години для євреїв, обмеження пересування не лише часом, а і простором, а також територія, на якій було організоване гетто, обносилося огорожею та охороною; створювалися органи керівництва громадою; обов'язкове залучення ув'язнених до примусової праці; тривале примусове проживання в місці ув'язнення. [38]

Гетто були призначені перш за все для: полегшення «остаточного вирішення єврейського питання» (евфемізм, що позначав політику Третього Рейху, яка мала на меті спочатку «очищення Європи від євреїв», і вже із

початком війни ідеологія расового антисемітизму переросла у масове знищення єврейського населення Європи, закріплення останньої стадії Голокосту); зменшення ризику опору; використання євреїв як безоплатної робочої сили на свою користь. У гетто в'язнями були всі, від малого до старого незалежно від ступеня їх придатності до праці і сімейного стану. Всі гетто умовно можна було розділити на два основних типи: «відкриті» і «закриті». Перший тип - без фізичної ізоляції євреїв в охоронюваний квартал, носив тимчасовий характер тому що, вони існували тільки до знищення жителів, чи їх переселення в «закриті» гетто чи депортації до трудових таборів. [38; 95; 48]

В'язні «відкритих» гетто залишалися в своїх будинках або кварталах, проживаючи там разом із сім'ями. Інколи їх могли переселяти до невідгородженої і неохоронної частини населеного пункту, де гетто організовувалося, куди переселяли і інших євреїв з менших громад навколишніх населених пунктів. [38; 92].

Примітною ознакою гетто був юденрат - єврейська рада старійшин – орган самоврядування, які створювалися за ініціативою окупантів у кожному єврейському гетто, що мав складатися приблизно із 25 шанованих осіб-чоловіків громади в залежності від розміру громади. За їх участі проводилися реєстрації та перепис євреїв за віковими групами та професіями, слідкування за внутрішнім порядком, розміщенням новоприбулих, контроль входу і виходу із території гетто євреїв, направлення певної кількості людей для щоденних примусових робіт. Ізоляція єврейського населення теж мала місце – вона була частковою. Обмеження виражалися територією населеного пункту, заборонаю залишати місце проживання, якщо метою виходу із гетто не було виконання наказів влади [38; 39; 92].

Відповідно «закриті» гетто були створені на основі обов'язкового переселення всіх євреїв за певний час в охоронне місце, (квартал, вулиця, приміщення) довкола якого зводилася огорожа у вигляді високого паркану та

колючого дроту, яка зводилася силами самих же в'язнів. Вхід і вихід строго контролювався, тут були створені контрольно-пропускні пункти, які ретельно охоронялися і ззовні і зсередини. Як додатковий запобіжний захід гетто охоронялося і по периметру – встановлювалися особливі 10-тиметрові зони в яких зносили всі об'єкти і заборонялося будівництво, посадка кущів і дерев, а також облаштування складів. Все робилося для того, щоб збільшити поле огляду для чатових. Головною відмінністю «закритого» гетто було те, що тут могли проживати сім'ями і дозволялося мати свою власність, яку могли євреї із собою взяти під час виселення до такого гетто. [92]

Варто також надати окремої уваги і найпоширенішому способу, що забезпечував ізоляцію, та навіть у певній мірі «клеймування» - це маркування будинків і квартир євреїв, певні відзнаки в документах, і найголовніше - візуальне позначення євреїв на одязі – носіння ними спеціальних розпізнавальних знаків [38; 46].

Питання **утворення гетто** на території Буковини, а особливо у Чернівцях стояло гостро, адже Румунія як єдиний союзник Німеччини перш за все хотіла повернути втрачені землі 1940 року і повністю їх румунізувати, тому вона мала власний план знищення євреїв. Доля євреїв Буковини стала вирішуватися одразу після зайняття краю нацистськими військами. 8 червня 1941 року був прийнятий наказ І. Антонеску про депортацію євреїв Бессарабії та Буковини в Трансністрію - це територія між Дністром і Південним Бугом, яка перейшла від німців під тимчасове цивільне управління Румунії з 1 вересня 1941 року на підставі договору у Бендерах 30 серпня 1941 р., де було створено 240 гетто і таборів. А 11 жовтня 1941 року з цією ж метою у Чернівцях організували найбільше тимчасове гетто на Буковині [81; 77].

Питання організації гетто серед вищих чинів як на офіційному, так і на позаофіційному рівні завжди витало в повітрі. Остаточне рішення щодо утворення гетто у Чернівцях намагалися відтягувати будь-яким можливим

способом, за спогадами Т. Поповича. Певним чином відстроченням послужила і нарада 29 вересня 1941 року скликана новим губернатор Буковини Корнеліу Калотеску з представниками військової та цивільної влади. На ній обговорювалися проекти щодо організації та облаштування гетто, де на захист чернівецького єврейства аргументовано виступив Т. Попович, не втрачаючи надії на краще. Також і німецький консул у Чернівцях (1940-1943рр.) [81; 69; 46]. Але попри всі спроби відтягування, час йшов, а «проблема», в чому її вбачали нацисти, не вирішувалася.

Фактично майже нарівні з вищими чинами Румунії окупаційної влади були і німецькі посланці-радники, які тиснули, щоб процес організації пришвидшувався, щоб «єврейське питання» вирішувалося, а ті в свою чергу тиснули на місцевих представників своєї влади. Так вже на початку жовтня 1941р. штаб головнокомандуючого румунської армії передав комендатурі Чернівців наказ І. Антонеску про депортацію усього єврейського населення Буковини протягом 10 днів. Терміни виконання наказу пояснювалися тим, що за цим наказом розраховували щодня депортувати з Чернівців до Трансністрії по 2 потяги що склалися із 50 товарних вагонів, які на початках використовувалися для перевезення худоби. В одному із таких поміщалося від 50 до 70 осіб [81; 77]. Депортація була дуже складною для всіх, для величезної кількості вона була смертельною. Тому пізніше обираючи між двома крайнощами, люди з багатьох причин намагалися якнайдовше залишитися у рідних краях, уникнути депортації будь-яким чином. Адже навіть не всім вдавалося вижити під час самої депортації: 4 буханки хліба на всю дорогу, яку долали різними способами, заборона збирати навіть дощову воду, катастрофічно мало місця, холод – все це було спрямовано проти безправних на разі людей, які були змушені прямувати в ті місця, де люди гинули безперервно. [85; 40; 41; 46]

На основі наказу з Бухаресту отриманого 4 жовтня генерал К. Калотеску вже через 6 днів 10 жовтня 1941 року видав розпорядження за

яким у Чернівцях утворювалося тимчасове, а також розпорядження містили і інформацію про депортацію чернівецьких євреїв, яка розпочиналася 13 жовтня [81].

Утворення гетто, подальша депортація єврейського населення з Чернівців проходили під керівництвом «Комісії з евакуації євреїв», який очолював генерала І. Топор [85]. Документна частина організації акту геноциду була прописана, що створювало офіційні підстави для виконання наказу військовою адміністрацією на місці призначення, та залишалися все ще організаційні питання, які мали бути вирішеними окремо. Тому діючи завбачливо, ще у день перед оголошенням розпорядження про депортації, про що вже говорили у місті передаючи із вуст в уста ці чутки, командуванню румунського батальйону № 430 було дане завдання про посилення охорони кордонів міста, з метою недопущення на момент формування гетто втечі єврейського населення. А сам процес утворення чернівецького гетто та збереження під час цього правопорядку забезпечував батальйон № 780 та 1 - й жандармський батальйон. Перший жандармський батальйон до того ж супроводжував і транспортував євреїв до вокзалу Чернівців. [77]

Питання депортації єврейського населення було вирішеним. Разом із розпорядженням про відвертий злочин проти людяності керівництво «Бюро у справах євреїв» (юденрат) отримало доручення оголосити єврейському населенню Чернівців, що абсолютно всі повинні були перейти у гетто. Його організовували у межах єврейського кварталу (вул. Єврейська, Вільсона, Крянге). На той момент там досі жили найбільшій прошарки єврейського населення. Територія виділена під організацію гетто включала вулицю Єврейську (нині вул. Сагайдачного), єврейський ринок і всі провулки та вулички, починаючи від сучасної вулиці Головної до вулиці Руської. Пізніше через план стосовно євреїв територію гетто розширили, були змушені

звільнити також і вул. Румунську для полегшення масовим депортаціям. [81; 46]. *(див. Додаток Г ?)*

Пізніше епізод формування гетто знайде місце висвітлення у газеті «Буковина» - офіційній пресі румунської окупаційної влади від 10 липня 1941 р. по 25 березня 1944р. Так у випуску від 16 жовтня 1941 р. випуску № 82. У статті говориться вже про доконаний факт, а саме просте повідомлення, що 11 жовтня всі місцеві євреї з житлами на вулицях верхньої частини і в центрі міста переселилися в район довкола кладовища, залізничної станції, а також на вулиці єврейського району. Вказувалися всі вулиці, що вже приналежали до гетто із вказівкою на те, що тимчасове гетто, таким чином, було відділено від міста дерев'яною огорожею, яка контролювалася вдень і вночі поліцією. Вхід і вихід із гетто євреям заборонено, а тим людям, яким потрібно було пересуватися по території гетто перехід дозволявся тільки на основі документів, що посвідчували особу. [40] *(див. Додаток В)*

Одночасно з розпорядженням про утворення гетто губернатор також затвердив «Правила функціонування гетто в Чернівцях». Правила склалися із 9 пунктів і містили ряд приписів та обмежень. Зокрема, зазначалося **обов'язкове носіння «зірки Давида»** на одязі так, щоб було видно. Пізніше цей знак євреї, які залишилися у Чернівцях на правах примусових робітників, ще й мали придбати за 80 лей і завжди його мати на передній частині одягу. Це було затверджено указом К. Калотеску №43 від 24.08. 1943р.. Так, у разі того, коли Лати не було на одязі, то за порушення цього правила порушника могли депортувати до таборів Трансністрії. [37; 79; 102]. *(див. Додаток Г)* [58]

Стосовно спеціальних знаків, які вказувалися обов'язковими до носіння євреям, то вони слугували свого роду нелюдською класифікацією людей, системою для полегшення ідентифікації. Це були трикутники. Їх використовували в концентраційних таборах окупованих Німеччиною країн та їх сателітів, в основному для того, щоб визначити причину ув'язнення і

потім подальшого використання, від чого залежала доля єврея. Значки були кольоровими. Така система кольорового позначення була дуже багатою на варіації. Зазвичай ці трикутники виготовлялися з тканини і носилися на видному місці. Трикутники були одинарними і перевернутими, а також подвійними, які використовували для євреїв. При накладанні один на одного ці трикутники утворювали зірку Давида, єврейський символ, який для євреїв став символом позору, своєрідним клеймом. Вони були жовтими та інших кольорів. Комбінації були найрізноманітніші і залежали від діяльності єврея (політика, злочини, походження, релігія, сексуальна орієнтація та стосунки, особистісні якості). Для позначення використовували різні кольори та інші знаки (букви), які давали більше інформації про в'язня їх охоронцям, особливі позначки. Ця система використовувалася спершу у концентраційному таборі Дахау, де була одна із найбільш складних систем кодування. Від табору та гетто до інших подібних їм організованих місць смерті у різних містах варіативність такого кодування була змінною, як і їх кінцева форма, що трансформувалася, але позначення єврея на окупованій території було обов'язковим. Як нам відомо, пізніше шестикутна зірка Давида, яка колись слугувала клеймом для будь-якого європейського єврея, до яких безперечно відносилися і буковинські євреї, стала символом Голокосту, проявом пам'яті, тому цей знак часто можна побачити на пам'ятниках присвячених пам'яті жертвам найбільшого геноциду у ХХ столітті - євреям. [47; 52; 100]

Ці трикутники означали провину євреїв в очах нацистів. Жовтий значок на той час був майже тим самим, що і мішень. Нацисти «давали» євреям лише «право на зникнення» [60]. Але і нацистів-румунів і нацистів-німців чернівецькі євреї добре розрізняли: у спогадах чималої кількості євреїв простежується відмітка про те, що німці були іноді набагато жорстокішими ніж румуни по відношенню до євреїв [41]. Зрештою саме завдяки цьому і значній корумпованості румунів чималій кількості євреїв вдалося

врятуватися і вижити в Чернівецькому гетто. Що підтверджують майже всі очевидці, які хоч щось знали про євреїв та їх ситуації в якій вони опинилися. [46; 54; 55]

Взагалі носіння євреями Буковини (а також євреями Молдавії та Бессарабії) відмінних знаків було ухвалене Постановою Ради міністрів від 5 серпня 1941 року і продубльоване у 3-й та 4-й арміях Наказом Генерального штабу № 3303 від 7 серпня 1941 р.. [69] (*див. Додаток Г*)[58]

Носіння жовтої зірки чи то на лацкані, чи на рукаві, чи на спині стало обов'язковим правилом буденності для всього єврейства Буковини. Без жовтої «зірки Давида» євреї не мали права виходити на вулицю. І якщо таке траплялося, то в кращому випадку грозили великі грошові штрафи, а частіше всього відсутність зірки було приводом для походу в поліцію, чи для побиття, чи для знущання, в гіршому випадку люди просто безслідно зникали. [40; 41] Лата була не лише мішенню та символом позору для катів і жертв відповідно, вона була також і певною нетривкою гарантією на життя.

Саме для єврейської громади Буковини ці знаки здебільшого були просто шматом жовтої тканини у формі шестикутної фігури нашитий чи то одразу на одяг, чи на картонну зірку, для зручності, як, наприклад, було описано у спогадах Якова Біренбаума, опублікованих товариством єврейської культури ім. Е. Штейнбарга, асоціацією в'язнів фашистських гетто і концтаборів та держархівом Чернівецької області у першому випуску вісника свідоцтв очевидців «Люди залишаються людьми» (Чернівці, 1991). Звідки дізнаємося одну із тисяч болючих історій про те, як малим хлопчиком, після переховування під час погромів євреїв у незнайомих людей в с. Біла, Я. Біренбаум повернувся додому і застав картину того, як батько виготовляв шестикутні зірки із картону, а мати обшивала їх жовтою тканиною. Після чого вся сім'я змушена була їх носити не знімаючи, тремтячи від страху і сорому. [14] (*див. Додаток Г*)

За спогадами Т. Поповича, його як мера міста а також і всю міську адміністрацію Військовий кабінет при губернаторстві на чолі із генерал губернатором вже лише поставили перед фактом того, що депортація євреїв з Чернівців була вирішеним питанням. Вечір 10 жовтня 1941 року став поворотним для подальшого розвитку подій, що стосувалися напряду доль десятків тисяч євреїв як всієї Буковини, та і Чернівців. Від мера міста вимагалось лише ознайомитися із деталями організації гетто і потурбуватися про продуктивні ресурси, щоб забезпечити гетто продовольством, а саме прослідкувати за безперебійним постачанням хліба, їжі, та особливо молока для дітей в гетто, серед яких було чимало ще немовлят, яких народжували жінки через стрес і страх, що вони пережили в дні повернення румунської влади в край вже разом з німцями. [85; 69; 40; 41]

У суботу рано, знаючи про сакральне значення цього дня тижня для євреїв, 11 жовтня 1941 року все єврейське населення Чернівців мусило з протягом 11 годин із 7:00 до 18:00 переселитися до визначеної частини міста, яка стала гетто. Переміщення здійснювалося під психологічним тиском шляхом залякування населення кількома танками, а також під викрики місцевих, які не говорили їм нічого доброго, багато з них були навіть раді тому, що чекало на євреїв. Євреї рухалися до гетто безпосередньо з 9:30 до 18:00. Від обов'язкового примусового переміщення звільнялися лише ті, що вже були залучені до примусових робіт або ті, що вже мали «авторизації». У той же день довкола виділеної території був зведений високий дерев'яний паркан обнесений колючим дротом, і вся територія охоронялася військовими та жандарми. Охороною та безпекою гетто опікувався батальйон № 780 та перший жандармський батальйон, який окрім цього також здійснював транспортування єврейського населення із залізничного вокзалу Чернівців. Варто також відмітити те, що депортації проходили в основному в суботу, і щоразу супроводжувалися показами фільмів неєвреям з метою показу євреїв як ворогів і пояснити необхідність ув'язнення та депортацій євреї. Операцією

з утворення гетто і подальшою депортацією єврейського населення з Чернівців займалася «Комісія з евакуації євреїв», яку очолив генерал І. Топор. [81; 85; 77; 102].

2.2. Гетто зсередини: становище євреїв, внутрішня структура і динаміка

Умови в яких змусили жити євреїв були з першого ж дня жахливими. Із кожним днем ситуація щоразу погіршувалася настільки, що у власних спогадах у «Сповіді» Т. Попович щиро дивувався, як так вийшло, що в умовах повної антисанітарії не почалася яка-небудь пандемія (зокрема висипного тифу, який вирував у інших гетто і таборах краю та забирив тисячі життів щодня). [33; 69]

Подібно до практик в інших гетто Військовий кабінет при губернаторі надав муніципалітету на чолі із мером міста наказ Маршала (І. Антонеску) про організацію гетто із близько 50 тисячами євреїв за короткий строк на території, яка у кілька разів була меншою ніж необхідно для відповідності елементарним людським потребам.[33; 77; 69]

На тій території, яку румунська влада виділила під тимчасове гетто у Чернівцях, зазвичай проживало близько 5 тисяч осіб, це був штетл – бідна частина міста заселена переважно євреями. Зокрема навіть генерал І. Топор, який безпосередньо був залучений до організації гетто, у своїй доповідній записці відмітив, що на виділеній території можна було розмістити до 15 тисяч осіб. Тобто те, що кількість переселених сюди євреїв повинна була збільшитися до 50 тисяч осіб, це було настільки абсурдним наскільки реальним. Людей селили по 5-8 родин, що приблизно становило 30-40 осіб, у пусті квартири із голими стінами, бо вони були повністю пограбованими, аж до підлоги, вікон та дверей. Все що євреї змогли взяти з собою з речей і продуктів, то було їхнє, яким вони ще і ділилися зі своїми теперішніми сусідами по неволі. Ділилися всім, що мали [81; 77].

Так Фаня Гурфинкель пригадувала, що після того як всіх зігнали у гетто, то там, де вона перебувала зі своєю сім'єю у напівпідвалі, було зовсім лихо із продуктовими запасами, то як їх сусіди на наступний день прийшли із яблуками, хлібом і молоком, то вони ділилися зі всіма хто був з ними у тому напівпідвалі. Манфред Зомер теж пригадував сильну тісню та брак продовольства на всіх, але при цьому він не забував відмічати і людську емпатію у цих важких умовах для всіх, хто став їх учасниками та жертвами. [41]. У гетто попри трагедію у кожного особисто кожен намагався допомогти ближньому як міг.

Умови, в які загнали прогресуючу громаду Чернівців, були настільки поганими, що їх важко було б навіть уявити. Серед безлічі спогадів є згадки того, що люди в гетто жили де приходилося, будь-яка покрівля чи загорода ставала домівкою для знедолених. А ті люди, помешкання котрих було на території гетто допомагали із прихистком на ніч, щоб люди не спали хоча б просто на вулиці. Людей було повно всюди, вони валялися на землі, коридорах просто на підлозі, у під'їздах без води, харчів чи інших припасів чекаючи свого часу. Гетто стало абсолютним символом антигуманного ставлення до примусових безневинних в'язнів без найпримітивніших умов для життя. Навіть за спогадами примаря міста, який був лише споглядачем трагедії єврейського народу ситуація виглядала до крайнощів жахливою. Він пригадував, що «у гетто постійно відчувалася нестача питної води» оскільки... «два з трьох водогони були зруйновані. Всюди відчувався сморід та загроза епідемії».[85; 81; 69; 77; 56]

Примітною ознакою Чернівецького гетто було те, що вихід євреїв із тимчасового гетто був заборонений одразу після утворення гетто. Входити на - чи виходити із території гетто можна було лише у випадках, котрі чітко регламентувалися. Таке право на вхід і вихід із території гетто мали особи, що мусили проходити через гетто, тому їм надавався дозвіл на перехід

територією «великої в'язниці» лише за спеціальним пропуском та посвідченням особи. [85;28; 56]

Колись представники провідної громади Буковини у всіх сферах життя краю тепер мали жахливий вигляд у порівнянні із самими собою до Катастрофи. Вони не могли потурбуватися про елементарну свою гігієну через відсутність води, через збіднення, а фактично через те, що їх просто обікрали, заборонивши мати більше ніж вони могли з собою понести, одяг був заношеним до дірок і латок, взуття зношене, або навіть і без взуття, а лише в ганчір'ї чи навіть без нього, а босоніж. [85]

Гетто опікувалася разом із військовою цивільна адміністрація, на яку було покладено цей обов'язок одразу, ще як прийшов наказ І. Калотеску про «остаточне вирішення єврейського питання» на теренах Буковини. Однак єврейська громада хоч і слухняно послідувала наказу 11 жовтня, бо інакше їм грозив розстріл за відмову, та все ж таки намагалася організуватися в умовах гетто для свого виживання. У середовищі єврейської громади були свої високоповажні люди, серед них були як лікарі, адвокати так і майстри у своїх напрямках промисловості, а також духівники (рабини) та різні громадські діячі, інтелігенція, старійшини, які у певній мірі намагалися організувати громаду. Представники єврейської громади тримали зв'язок із представниками румунської влади і навіть співпрацювали, особливо, коли вирішувалася подальша доля буковинського єврейства, а саме, тієї кількості корисних євреїв румунській державі та армії [69]. Говорячи трохи більше про єврейську общину м. Чернівці, то вона була достатньо самоврядною спільністю зі своїми старійшинами та поважними людьми, але попри об'єднаність, вони були кожен у своїй трагедії окремо. Та і зважаючи на ту політику та дії, що впроваджувала окупаційна влада, варіантів окрім як добровільної співпраці у євреїв не було. Наявність общини ставала запорукою виживання.

Ще напередодні утворення гетто у телефонній розмові К. Калотеску з маршалом І. Антонеску обговорювали можливість створити списки спеціалістів серед чернівецького єврейства, які б знадобилися румунській держави. Вже того ж дня, коли утворили гетто були складені перші списки з 550 родин, які звільнялися від гетто і депортації (це близько 2,5 тисяч осіб). А вже 15 жовтня відбулися перемовини маршала І. Антонеску з генералом К. Калотеску з приводу зменшення кількості євреїв для депортації, в середу, після обіду губернатор в телефонній розмові отримав від керівника держави дозвіл залишити в місті від 13 до 20 тисяч єврейського населення. Ними мали бути спеціалісти, які є важливими для потреб армії та господарства краю. Списки формувалися за професіями та кількістю осіб саме через звернення румунської військової та цивільної влади на Буковині, запити від румунських підприємців, промисловців, фабрикантів, торговців, землевласників, які потребували єврейських спеціалістів [81].

Зокрема що стосується спеціалістів у певній сфері та політики румунізації навіть у цьому питанні, то ці випадки теж сильно впливали на середовище, яке заново творилося в Чернівцях та на Буковині. Етнічні румуни і місцеві румуни з допомогою держави ставали власниками «безхазяйного» майна євреїв, серед яких було чимало підприємців як великих, середніх та малих, і які відповідно були вузькоспеціалізованими, чому дублерам було вкрай важко навчитися швидко, тому на основі цього виникали симбіотичні стосунки, які були вигідні всім. Підприємствами часто і надалі керували їх фактичні власники, а законні власники, лише збирали касу, дозволяючи тим жити і працювати у місті не боячись депортації. Але були випадки, коли дублери оволодівали потрібними навичками і тоді євреїв депортували через непотрібність. [101; 85] Тому динаміка також залежала і від майстерності єврея у певному напрямі діяльності, і чим воно було складнішим в оволодінні, тим краще для євреїв.

Беручи до уваги те, що євреї займали левову часту в промисловості та торгівлі, то питання залишення певної кількості євреїв у місті було зумовлено насамперед необхідністю відновлення торгівлі та промисловості міста, щоб не сталося економічного колапсу через брак кваліфікованих кадрів.

Для формування цих списків була створена комісія на чолі з В. Іонеску та Т. Поповичем, яка співпрацювала з Єврейським комітетом, який складався з 19 осіб на чолі з лікарем Нейбургом. Євреї були самі зацікавлені, аби якнайбільше людей залишилося у Чернівцях. Результатом роботи комісії стали 180 табелів. Попередні списки були складені примарією вже 17 жовтня 1941 року, а решта доповнювалися та перевірялися аж до 15 листопада і із допомогою військових помічників, котрі кожен працював над певною літерою алфавіту, аж поки Маршал не розпорядився своїм наказом, щоб євреїв, яких не депортували до цього часу, залишили на місці. [81;69].

Табелі мали обов'язковий регламент заповнення, вони мали мати зазначеними - номер, професію, голову родини, членів родини та загальну кількість осіб. Табелі склалися за професіями. Перевагою того, що представники влади надали право самим євреям рекомендувати до зарахування та складати списки «потрібних» людей на підставі того, що «вони краще знають одне одного поміж себе» було те, що люди які мали соціальну вагу та авторитет могли рекомендувати тих чи інших євреїв общини. Із табелів можна робити замітки про те, що важливими професіями були: архітектори, автомеханіки, фахівці з розведення та продажу свійської птиці, лікарі, адвокати, фармацевти. Викликали підозри у румунської влади табелі з професіями «муляр, пічник, землекопи», яких вважали сумнівними спеціалістами. [85; 69]

Так на 15 листопада у місті залишилося 16 569 осіб, з яких 5 619 отримали «авторизації» як голови родин і 10 950 - як члени родин, в корисності котрих військову адміністрацію переконував Т. Попович. Сюди

ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери та офіцери запасу. Будь-які квоти, які могли вважатися важливими, ставали принагідними при складанні списків, як і будь-яка «винагорода» потрібним людям. [81; 85; 69]

Взагалі євреїв почали депортувати з Чернівців до Трансністрії (нині територія Вінницької області) паралельно із створенням гетто. Так вже 11-13 жовтня 1941 р. з Чернівців вирушили 7 053 євреї трьома потягами по 50 вагонів у Трансністрію – приводом послужило те, що частина гетто була організована трохи незручно для здійснення своєї діяльності румунами стосовно євреїв і їх депортації. Депортації євреїв тоді називали «евакуацією», і навіть функціонував спеціальний орган, що займався питаннями гетто та депортацією під назвою «Комісія з евакуації євреїв», яку очолював генерал І. Топор. Взагалі питання депортації єврейського населення Буковини піднімалося ще 4 жовтня, коли лише обговорювалися проєкти з утворення гетто. Тоді І. Антонеску бажав, щоб така етнічна чистка шляхом вивезення євреїв була здійснена за 10 днів. Планувалося, що з Чернівців до Трансністрії мали б відправляти щодня 2 потяги по 50 товарних вагонів, які використовували для перевезення худоби, і куди поміщалося до 70 осіб в кожен. Тому ті, кому не пощастило у перші ж дні групами по 2 тис. людей колоною доправляли до залізничної станції. Сформовані ешелони везли їх у напрямку Атак та Маркулешт на березі Дністра, звідки далі на човнах, або пішки через міст їх доправляли на інший берег. Де вже на березі знищували всі матеріальні згадки про людину, роблячи з неї безправну, майже анонімну, напівреальну істоту, з якою можна коїти все що завгодно. [77; 69; 6; 43; 56]

Стосовно наказу кондукетора (вождя румунської нації в роки війни) І. Антонеску про депортацію за 10 днів всього єврейського населення Чернівців до Трансністрії, то його першопочатково просто неможливо було

виконати через ряд причин: ігнорування реальної ситуації краю і бажання догодити Німеччині у реальності суперечили одне одному; економічна стабільність краю і міста Чернівці зокрема, залежала від євреїв-спеціалістів, саме тому було дозволено залишити понад 20 тис. осіб єврейського населення[85].

Стосовно депортації, то багато людей тонуло ще при переправі через Дністер, або по дорозі. Ті ж, хто таки діставався кінця подорожі жили у ще гірших умовах, ніж коли подорожували. Тут на новому місці перебування все було розраховане на те, щоб євреї вмирали від непридатних умов для життя, ніж від розстрілів. Рівень смертності серед депортованих коливався від 50% до 85%. Втеча була можливою, але не повернення, адже за декретом № 698 від 1942 р., євреї, старші 15 років, що незаконно втекли із Трансністрії і повернулися, підлягали смертній карі незалежно від статі. [69; 6]

Загалом євреїв двічі масово «евакуйовували»: спочатку холодної, з дощем і снігом осені-зими 1941 року, та у спопеляючу спеку літа-осені 1942 року. значна частина депортованих у Трансністрію євреїв Буковини зупинялися у Коло-Михайлівському, Кам'янець-Подільському, Бершадському таборах-гетто. Всього з Буковини до Трансністрії виселили 74 тис. особи, це при тому, що близько 100 тис. євреїв мешкало на Буковині на початку 1940-х рр.. [87; 69; 6]

Отож, розбираючи більш детально масові хвилі депортацій: з 11 по 15 жовтня залізницею вивезли близько 4 тис. осіб. (акції депортацій були продуманими і мали свою структуру та алгоритм, який дозволяв охопити все більшу кількість людей); 28 жовтня 1941 р. з міста вивезли 2,5 тис.; 30 жовтня 1941 р. - ще 2,5 тис.; 3 листопада 1941 р. - 3 тис. осіб; 4 листопада - наймасовіша акція: з Чернівців депортували 18 тис. людей. Так продовжувалося до 15 листопада 1941 р. і загалом було вивезено із міста близько 30 тис. осіб (за одними даними - 28 391 єврея, або за іншими даними - 33 891 особу). Після закінчення депортацій залишилося станом на 20 травня

1942 року – 19 725 євреїв, з них у самих Чернівцях – 19 521 єврей. Загалом за жовтень – листопад 1941 р. за Дністер було вивезено понад 53 тис. євреїв області.[97; 81; 43; 69]

Такі масові депортації по кілька тисяч одразу були пов'язані не лише із кількістю осіб, які підлягали «остаточному вирішенню єврейського питання» у такий спосіб, а і із спеціальним розпорядженням, згідно з яким мешканці тієї чи іншої вулиці, що була територією гетто, мали бути депортовані в той чи інший день. Потік людей у гетто і із гетто був безперервним. Тимчасове гетто виконувало свої функції як і було задумано румунськими нацистами. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності, які зрештою перед відправкою на інший берег Дністра все одно відбиралися. Євреїв не приймали за людей, навпаки, з них всю людськість намагалися витравити всіма можливими способами.[85; 69; 56] На той момент реалії були такими, що пізніше, коли репортери румунських чи німецьких видань писали про ці депортації, то вони це називали «мудрим вирішенням єврейської проблеми на Буковині» [81].

Пізніше Комісія, створена І. Антонеску для перевірки керівництва депортаціями з Буковини, виявила, що на кінець січня 1942 р. у Чернівцях залишалося 21 626 євреїв, з яких 16 391 мали дозволи залишитися у місті (т. зв. «авторизації Поповича»), 235 осіб Комісія підозрювала у приналежності до комуністів, тому їх було внесено в списки підлягаючих депортації, а близько 5 тис. осіб за даними Комісії залишалися у місті нелегально. [43; 69]

Після цього процес депортацій вдалося тимчасово призупинити до червня 1942 року, коли згідно з наказом влади від 21 травня 1942 року був складений список на переселення 4 471 осіб[38].

Станом на 20 травня 1942 р. у чернівецькому гетто проживало 19 521 єврей. Наступні хвилі депортацій до Трансністрії припали на червень 1942 р.. 8 червня 1942 р. з Чернівців було депортовано 1 705 євреїв; 15 червня 1942 р. було вивезено 1 139 євреїв; 29 червня 1942 р. було депортовано 1 110 євреїв.

Серед депортованих була чимала кількість дітей. Загальне число вивезених із гетто у липні 1942 р. склала 3 954 єврея. Восени 1942 р. депортації з гетто продовжилися. 10 вересня 1942 р. з Чернівців було депортовано близько 500 євреїв. [97; 43]

Загалом у межах області було знищено понад 15 тис. євреїв, з них 6 тис. – євреї з м. Чернівців [96]. А вивезено за межі області на період 1941-1942 рр. приблизно 74 тис., з яких 54 тис. – загинули [43].

Страшні часи для близько 16 тис. євреїв Чернівців продовжувалися: діяли всі обмеження і заборони (на заняття торгівлею і будь-яким видом економічної і господарської діяльності). З погіршенням становища Німеччини і її союзників румунська влада внесла деякі послаблення для євреїв. Так, у жовтні 1943 р. було скасовано обов'язкове носіння розпізнавального знаку і заборону на свободу пересування (пересуватися можна було лише по проїжджій частині, не по тротуарах, в обхід головних і багатолюдних вулиць, де більшість становили румуни, а також комендантські години). У лютому 1944 р. влада в Чернівцях перейшла в руки німців. Ніяких антиєврейських заходів німецька армія не проводила, мабуть, на вимогу румунського уряду. 29 березня 1944 Радянська армія звільнила Чернівці. За даними звіту від 30 квітня 1944 р. першого секретаря Чернівецького обкому першому секретареві ЦК КП (б) України М. Хрущову, чисельність євреїв в Чернівцях становила 17 341 особа (41,8% населення міста). [44; 40; 41]

Отже, Румунія як союзник Німеччини повернувши Буковину під свою опіку, впроваджувала більш жорстоку антисемітську політику, піком якої стала організація та формування тимчасового Чернівецького гетто. Питання організації гетто у Чернівцях було логічним витком ходу подій, які розвивалися на фронті Другої світової війни, де Німеччина зміцнила свої позиції, тому як сателіт Румунія наслідувала свого сильного союзника, підкріплюючи це все своєю політикою румунізації та почуттями

етнонаціоналізму із антисемітизмом як основою їх державної політики румунізації.

За організацію гетто велися дискусії довший час, ніж сама його організація. Напевно, так відбулося з різних причин. А насамперед, це було пов'язано з тим, що «меншина» не була вже такою і малою; по-друге, буковинські євреї, зокрема чернівецькі, становили серце економіки краю, оскільки євреї були майже чи не всі задіяні у промисловості чи торгівлі, а також були гарними майстрами у певному ремеслі та спеціалістами у своїй справі, їх відсутність з легкістю би призвела край до економічного колапсу; по-третє, не всі могли одразу з легкістю погодитися бути співучасником злочину проти людяності, тому чинили опір як могли і скільки могли, відтягуючи неминуче. Отож, найбільше гетто на Буковині було утворено 11 жовтня 1941 року за наказом І. Антонеску від 10 жовтня 1941 року. Воно було організоване за кілька годин у суботу. За характерними ознаками тимчасове гетто належало до закритого типу. Було організоване на території, яка зовсім не відповідала реальним можливостям місткості, що було типово для інших нацистських таборів гетто.

Умови виживання були жахливими, був постійний контроль євреїв окрім відгородження території парканом із колючим дротом та складених списків, на входах і виходах постійно чатували військові чи жандарми. Можливості вийти не було – інакше грозив розстріл. Вводилося обов'язкове носіння євреями на верхньому одязі з лівого боку жовтої шестикутної зірки.

Так як це було гетто хоч і тимчасове, але для впорядкування нелегкого життя гетто всередині, обиралися старости, які слідкували за внутрішнім порядком, була Єврейська комісія, яка співпрацювала із владою для користі громади. Єврейська община загалом була самоврядною і об'єднаною, але у раз особистої трагедії, то частіше залишалися наодинці із проблемами, або з рідними.

Умови проживання у гетто були надзвичайно важкими, особливо враховуючи те, що на вулиці була середина осені, також була гостра нестача питної води. Та і головна мета, заради якої і створили гетто, була досягнута, хоч і не в тій мірі в якій задумувалася, але вона більш ніж була виконана. У кінцевому результаті євреїв по кілька тисяч щосуботи депортували до поверненої під контроль Румунії 1 вересня 1941 року Трансністрії. Депортації відбувалися осінню 1941 року, та влітку 1942 року. Внаслідок депортацій із колись понад 100 000 буковинської єврейської громади серед живих залишилося кілька тисяч, які пережили всі нелюдські випробування і стали свідками тих подій, які варто знати і пам'ятати всім без винятків.

Розділ 3. Стратегії виживання єврейської спільноти в Чернівецькому гетто

Після організації одного із найбільших тимчасових гетто на території Буковини перед єврейською громадою постав новий виклик - вижити за будь-яку ціну. Тут принагідними були всі доступні способи. Боялися смерті всі живі. Кожен намагався вижити як тільки міг. Все інше складало обставини, добробут, досвід, зв'язки, людський фактор, вдача та велика удача, яка здавалося б повністю відвернулася від євреїв Буковини із початком Другої світової війни та вже і самим створенням гетто на Буковині.

Як вже знаємо, умовами життя євреїв переселених у гетто були тіснота, холод, голод, сморід, хвороби, муки різного характеру та смерть. Серед загнаних у гетто були всі: від малого до старого. Всі живі люди, яких за людей і не вважали, і саме цю думку намагалися «людодіди» втокмачити різними способами жертвам. Тобто не лише їх фізично винищити, але і морально. Катастрофа не оминула нікого. З-під її безжалісного керованого катка вдалося вибратися не всім. А тим, кому пощастило і вдалося вибратися більше ніколи не забувалися пережиті ними жахіття, що випали на їх долі.

Отож, знаючи те, що нестабільність та непередбачуваність як і холодний подих смерті були постійними супроводжуючими євреїв після створення гетто, його поселенці намагаючись врятуватися випробовували різноманітні стратегії виживання – користувалися найрізноманітнішими доступними для себе прийомами, способами дій, комбінаціями їх, нечітко вибудованими планами, бо звісна річ, ніхто не міг бути впевненим у тому, що відбулося б наступним, лише задля, раніше здавалося б не надто важливої і гостро поставленої об'єктивно реальної умови життя, найпершої потреби живого організму при зміні навколишнього середовища, - виживання. Людський розум, удача, винахідливість та навіть іноді і прості випадки із цим всім в купі продукували і реалізовували різноманітні стратегії виживання в нелюдських умовах.

Найбільш вдалим, ефективним та внаслідок цього розповсюдженим із стратегій виживання в умовах гетто було хабарництво. Як вже знаємо, моральний занепад в краї був і почав особливо зростати на період окупації Румунією території Буковини. Однак хоча цей моральний проступок, який став вважатися не таким вже і важким, ставав тепер чи не найлегшим способом порятунку, але і то за умови, що зв'язки, достаток, удача та обставини створять сприятливі для того умови. Та в цей період навіть ці всі складові обставини, які б утворювали умови не мали б великої ваги. Бо як заможні, так і середняки і бідніші, всі євреї були готові віддавати все що

мали, всі цінні речі, до яких тепер почали належати навіть кава та чай. За словами Траяна Поповича «Хабарництво процвітало». Люди були ладні віддати все, лише навіть за надію отримати звільнення від невпевненої неминучості, «евакуації», яка насправді була справжнісінькою депортацією. І деяким дійсно вдавалося відтягнути час майже на рік, що тоді багато що означало. [69, ст. 63-68; 101]

Про підміну понять свого часу розмірковував і тодішній мер міста Чернівців Траян Попович у розділі «Депортація» в своїй «Сповіді». Він зазначав, що термін «евакуація» використовували офіційні особи, і він його таким не визнає. А на противагу цьому називає депортацією. Чітко зазначає свою позицію стосовно політики румунської влади щодо євреїв Буковини, Чернівців, та таким чином і визначає своє особисте ставлення до євреїв, яке продукувалось розумінням того, що колективна відповідальність є неминучою. Не можна відкидати факт того, що Траян Попович допоміг врятувати тисячі життів завдяки винахідливості і використанню того, що він мав на той момент із всією напруженістю, але не можна із точністю і стверджувати те, що це було вчинено на голому щиросерді і моральності. Особливо після ствердження: «Я, наприклад, не хочу бути заплямованим історією», - висловленого у запалі перед губернатором К. Калотеску, після того як почув про депортації євреїв у найближчому часі. Т. Попович високо цинив свою честь і гідність, і також і своє ім'я, чітко розуміючи особисту відповідальність перед історією, намагаючись достукатися хоча б цими більш знайомими та простішими почуттями до свого керівництва, щоб ті не йшли на такий відвертий злочин проти людяності так легко. Але насправді дрібний чиновник, примар міста, не мав вже так і багато ваги і сил для того, щоб впливати на такі масштабні рішення, хоча він і дуже допоміг євреям, рятуючи їх доступними способами. [69, ст. 63-68; 103]

Явище «новомови» із нав'язуванням думок насаджуваних офіційною ідеологією мало місце бути. Підміна понять, жонгливання словами та

інформацією були звичайною справою. Особливо на період окупації. Нова влада - нова ідеологія. Про що зазначав і сам примар міста Чернівці. Адже всі розуміли, що відбувається насправді, тільки не кожен мав чи то сміливості, чи то достатньої кількості почуття людяності визнати те, що людей, євреїв, не евакуюють, якби це мало б бути із ціллю захисту всього населення певної території, без врахування расової, національної, релігійної чи ідеологічної відмінності, у разі якихось нещасть із найвищою метою – зберегти якнайбільше людських життів, а депортують. Примусово виселяють, ізолюють, лишають покинутими, карають з єдиною метою – знищення. [69]

Повертаючись до такого способу виживання як «хабарництво», то навіть попри всю ту мужність і праведність справи, про яку Т. Попович із певною гарячковістю описував, розповідав про свій вклад, який є звісно беззаперечно важливим, в порятунок тисячі євреїв від депортації у своїй «Сповіді», із опублікованим перекладом якої можна ознайомитися завдяки С. Воронцову та Д. Олару, то з анонімних повідомлень можемо дізнатися, що сам примар міста спекулював «авторизаціями», а саме, брав хабарі у розмірі від 40 до 100 тисяч лей з родини, не виключаючи і цінні подарунки. Так для прикладу, «авторизація» для Генріха Гольдмана коштувала 50 тисяч лей і швейцарський годинник «Доха». [85; 69]

Разом із хабарництвом не останню роль грали і зв'язки, ці два способи часто доповнювали одне одного у вибудовуванні стратегії виживання. Тому волею чи неволею примар міста сам часто став частиною таких стратегій. На жаль, серед справжніх помічників, людей, які тим чи іншим чином були пов'язані із впливовими людьми на Буковині, які не були прихильниками і виступали проти депортацій євреїв з різних позицій і причин, були і інші «добрі люди», громадяни зазвичай неіудейського віросповідання: жінки із найрізноманітніших соціальних прошарків, шахраї, спритники, та інші люди, які тільки і видавали себе за хороших знайомих чи то губернатора, чи

військового коменданта, чи мера. Це були «помічники» усіх ґатунків, і деякі з них були добре знаними у Чернівцях. Таким чином вони розпочинали масштабний грабунок і так уже знедолених людей, обманним шляхом відбираючи у жертв все, що ті мали при собі, і що мало цінність: коштовні прикраси, золото, дорогоцінне каміння, одяг, килими, хутра та навіть цінні продукти харчування (кава, чай, шоколад, какао), запевняючи, що мусять улестити чи винагородити, що в основному означало підкупити або дати хабаря спасителю чи заступнику, за «звільнення від евакуації». Торгівля впливом була у розпалі. [69]

Стосовно дорогоцінних речей, наявність яких слугувала певною надією на кращий хід подій, і які теж були майже невід'ємною частиною у кожному плані виживанні, то як вже вище зазначалося до них належали, як їжа, що скоро не псувалася, дорогоцінні камені та метали у різних його формах, а також особистий одяг та різні предмети домашнього вжитку. Вони були певним гарантом порятунку. Але не всі речі євреї були спроможні взяти із собою, щоб ті їм пізніше пригодилися у якості підкупу, хабаря чи винагороди для їх благодійника. Ті речі, що євреї поспіхом чи то просто не встигали, чи просто фізично не могли із собою взяти, залишалися в їх домівках, які всього лише за кілька годин ставали пустими, адже часто сусіди після того, як євреїв виселяли із їх будинків, йшли і розкрадали їх майно. Або якщо навіть власники залишали на когось своє майно, щоб ті за ним приглянули, щоб убезпечити їх від вилучення на користь держави (цим займався головний румунський банк) чи крадіжки, зберегти у надійному місці до повернення з гетто чи передати їх родичам чи друзям, все одно серед цих наглядачів були не надто чесні і добросовісні люди. Та і взагалі, у Чернівці стікалися люди, яких до того часу ніхто і ніколи у місті не бачив, йшли до гетто із наміром пожитися із трагедії. Хоч їх дії і були несправедливими і вони керувалися лише жадобою та вигодою, однак це ще раз показує те, що чим більшим

майном ти володів у цих умовах, тим більше ти можеш зробити для свого та своєї родини виживання. [69; 88]

Зв'язки та хабарі чи то пак у якості винагороди, чи підкупу, але разом були дієвою і помічною силою. Будучи на посаді примаря міста Т. Попович користувався своїм положенням і впливом іноді понад свої можливості. Так зокрема комісія в свій час зафіксувала факти звільнення євреїв з гетто за усним дозволом примаря («Pentru DI. Primar»). Та і окрім цього методу, Т. Попович особисто вписував на поля офіційних дозволів на звільнення, підписаних генерал губернатором К. Калотеску, за яким залишалось право квотування і підпису персонального дозволу. [85]

Комбінації «підкуп - люди із зв'язками - вищі чини (впливові люди)» давали результат для зацікавлених – жертв величезного жахіття та для іншої сторони, яка таким чином намагалася заробити. Це була взаємовигідна співпраця. Так розміри у грошовому еквіваленті разом із подарунками варіювалася від тисяч до мільйонів лей окремих осіб та цілих родин. Наприклад, для порівняння, майор Н. Якубеску отримував за звільнення від депортації 15-20 тисяч лей за кожного члена родини. А рекордно найбільшим хабарем за даними комісії, був хабар отриманий представником військової влади на Буковині майором М. Ілієску за «авторизацію» у розмірі 2 млн. лей і коштовне кольє, для єврея Й. Вебера, який був диригентом оркестру в готелі «Чорний орел» і який згадується як багата, впливова людина (Kahan). [85]

Торгівля справжнім впливом мала величезну роль серед стратегій виживання євреїв під час Катастрофи. Серед вже згаданих чиновників окупаційної влади, які за своєю винагородою допомагали євреям також були підлеглі майора Н. Якубеску: майор Геманару, капітан Андрієнку, лейтенант Кривяну; співробітники примарії: адвокат І. Віленку, Ж. Попович видавали «авторизації» для євреїв, що були у списках Siguranta позначені як «небезпечні» для Румунії; навіть голова департаменту румунізації В.

Павелеску за свідченнями комісії, він отримав від єврея па прізвище Тутман 250 тисяч лей за звільнення з гетто та подальшої депортації у Трансністрію. [85]

Ще одним із способів порятунку від смерті була релігія. А точніше приховання одного, справжнього віросповідання за допомогою іншого. Так наприклад, у момент облави у Хотині українські жінки віддавали сусідам-євреям православні ікони, хрестики, щоб ті могли хоч якось приховати свою національну приналежність. А у Сокирянах євреї виставляли у вікна іконки Божої Матері і лампади, щоб переконати, що у цій хаті живуть православні. Однак деякі із односільчан їх виказували. [26]

Або ще один із найпоширеніших способів у цій стратегії це є перехід з іудейського віросповідання у християнство. Частина євреїв для того, щоб врятувати себе та дітей, після прийняття такого рішення та або прийняття нової віри, але частіше купівлі певного свідоцтва про зміну релігії, євреї надавали для підтвердження зміни віросповідання відповідні документи. Хабарництво квітло і поміж духівників. Однак через масовість цього явища, як стратегії виживання, 18 березня 1941 року в Румунії видали циркуляр про заборону переходу євреїв у християнство. Складали цілі списки євреїв, які вже числилися як християни із 1918 року. Провірялися всі документи, які засвідчували християнське віросповідання, до якого перейшли [83;88].

Це явище переходу і заборони мали відклик серед духівництва. Так керівництво католицької парафії Буковини намагалось полегшити долю хрещених і багато разів зверталось до окупаційної влади із проханням «про поліпшення ставлення до євреїв, які прийняли католицтво». Зокрема, чернівецький римо-католицький вікарій Гуморович, коли дізнався, що умови євреїв, що перейшли у християнство, ще більше погіршилися, і третя хвиля депортацій у червні 1942 року була в основному спрямована на християн, то у листуванні просив аудієнції з губернатором К. Калотеску, а також про те, щоб як виняток, хрещені євреї були звільнені від депортацій до Трансністрії,

і щоб вони були розміщені в окремому кварталі міста. Вікарій особливо наголошував ще і на тому, щоб ці євреї не носила «зірку Давида» - знак ганьби, бо цей знак є не сумісним із «Святим Хрестом» і зі святим втаємниченням. Та як вже можемо зрозуміти, знак, з яким змушували ходити євреїв, став просто маркуванням живих людей. [83]

Та на підставі заборони переходу євреям у християнство, прокуратура міста намагалася порушити справу проти вікарія, то під час перевірки були виявлені випадки, коли священики за хрещення отримували певну суму грошей. У кінці червня 1942 р. після ретельної перевірки та наполегливих клопотань з боку чернівецького вікаріату губернатор Буковини генерал К. Калотеску видав розпорядження про припинення переслідування та депортацій буковинських євреїв, що перейшли в католицизм і дозволив їм залишитися у Чернівцях. Але це рішення збіглося по часу із закінченням третьої хвилі депортації буковинських євреїв, тому, було прийнято рішення, хоч і із запізненням, залишити хрещених, але в той час, значна частина хрещених євреїв вже перебувала на шляху до трансністрійських таборів [83].

Цей спосіб приховування був дієвим, але використання релігії як способу порятунку не обмежувалося тільки рятівниками, натільними хрестиками, лампадками та іконами.

Зважаючи на те, що етнічні румуни – повноправні громадяни держави були православними, то релігія тут ставала ще одним наріжним каменем для переслідування і ненависті до євреїв, які у свою чергу як релігійна громада трималися досить закрито і осторонь інших. Але із реальною загрозою смерті змінювалася і роль релігії у житті кожного. Збереження безапеляційної вірності віросповіданню ставало ще більш небезпечним ніж це було у міжвоєнний період. Християнство постало рятівною мотузкою для багатьох євреїв. Це ставало можливим не лише через те, що християнство сповідували всі румуни, а ще і через те, що християнська етика має концепції, які справжній християнин не мав би порушувати. Тому головним чином до цього

почуття християнства і апелювали духівники, які брали участь в порятунку євреїв, коли євреї змінювали свою віру на християнство, а ще і висловлювалася така думка, що не є гідним для християнина іншого християнина кривдити. Тому досить велика кількість випадків була, коли священики видавали євреям, знову ж таки не за безкоштовно, сертифікати про хрещення, який ставав надією на те, що вони зможуть уникнути переслідувань. Так наприклад, лише один священнослужитель із Звинячина Сильвестр Пігуляк врятував таким чином 600 чернівецьких євреїв, беручи за кожен сертифікат 15- 20 тисяч лей. Відстрочка, життя людини в той час як можемо помітити, у 15 – 20 тисяч лей. [85].

Отож, як ми бачимо однією із головних складових стратегій виживання був матеріальний статок, який у різних комбінаціях із «впливом», «людьми» та «релігією» давав надію на майбутнє. Але ці стратегії відповідно були доступні не всім, і люди яким вони були доступні могли займати місце тих, кому ці місця були призначені за їх працю і потрібність у краї, як спеціалістів. Тому можна зробити висновок, що менш заможні євреї часто не могли отримати дозволу, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію і могли бути залишені в місті. У перші масові депортації місто полишили чимало спеціалістів, яким на заміну не було кому прийти. [85; 88]

Але у цих способах, метою яких було досягнення «авторизації» задля виживання була і інша сторона. Яка також шкодила євреям, тільки психологічно. Особи, які отримали цей дозвіл, повинні були розлучитись із своєю сім'єю, дітьми, дружиною, батьками, оскільки дозвіл («авторизація») не поширювався на них. Ті, що володіли «авторизаціями» могли залишити гетто і повернутися у власні домівки, які часто були вже на момент повернення повністю розграбованими. Грабували різні люди з різних причин, та основна думка серед крадіїв було те, що шкода всього того добра, що

нажили євреї, і що його все одно потім вкрадуть чи знівечить німець, що прийде. [85;88]

Фізичний порятунок майже завжди шкодив психологічному стану тим, хто зміг врятуватися. І викликав так званий синдром вцілілого. З яким не всі могли впоратися. **Цей синдром по суті був важким психологічним станом, з яким не всі можуть впоратися, і який з часом може з легкістю стати надбанням майбутніх поколінь, через постійні спогади і страх, що трансливалися на дітей жертв, які пережили страшні часи.** Але і тим, що залишалися у гетто теж наносилася не лише фізична шкода, а і психологічна шкода здоров'ю. Адже виживати в гетто було не лише фізично важко, а і морально. Перш за все, це було пов'язано із малою площею гетто, що ось як це характеризує Т. Попович у «Сповіді»: ділянка, яку виділили для гетто була заледве спроможна вмістити 10 000 людей, і це при тому, що і в цьому разі люди відчували себе «як у тисняві на базарі», а наказано було розмістити там 50 000, не говорячи про тих, хто там жив. Це був «загін для худоби». Особистого простору мінімально мало. Про гігієну можна було і не говорити. Навіть питної води сумнівної якості не вистачало. Сморід. Саме гетто огорожене по периметру колючим дротом, а усі виходи облаштовано дерев'яними брамами і оточено військовою охороною. Постійний контроль, обмеження та невідомість, довгі очікування, страх і втома, «добрі люди», що прийшли пожитися, втрата рідних, друзів, знайомих, надії, прощання, наростаючі приниження. Ставлення. Воно було надзвичайно ненависницьким і презирливим: «Витягли жидів з їхніх лігвищ!... заженемо їх як звірів туди, де їм і місце», - говорили деякі на вулиці, коли євреї із пожитками йшли до гетто. За спогадами тих, хто вижив, то серед місцевого населення достатньо було тих, хто був задоволений тим, як тепер поводитися із євреями. [69; 4; 56].

Було надто багато чинників, що постійно випробовували психіку людей, яка в останні дні знаходилася в неймовірній напрузі через пережиті

події та постійні переживання. Ситуація у сфері відношення до євреїв від гетто до гетто чи до концтабору не сильно різнилася. Всі ці організовані та обмежені території під «пекло на землі» були облаштовані лише з однією метою - винищення фізичного і психологічного людей, єства єврейства. «Вони хотіли всім, чим могли, принизити нас. Винищити, витравити, випалити з нас все, що є ознакою людської подоби. Вони не бачили, не хотіли бачити в нас людей. І все робили, аби витравити з нас навіть думку про те, що й ми такі ж люди, як вони. Все робили ... Ні, навіть не розстріли. Не тортури. Не голод і не бруд. Така доля всіх в'язнів у більшій чи меншій мірі. А тут вся справа у ставленні. Якщо єврей, то цим все сказано: ти поза законом. З тобою можна зробити все, що завгодно. Все!», - ось як чернівчанка Фаїна Пилипівна Пілат пригадувала ті страшні часи, коли їй на той момент було лише 10 років. [24]

Для багатьох порятунком ставало мистецтво, яке пізніше стало відомим всьому людству. Так це наприклад, була поезія, в рядки якої виписували свій біль, горе і смуток ті, хто вижив навіть у найтемніші часи, або ті, чиї почуття так і не знайшли свого отримувача, але відкликаються щоразу у душі тих, хто їх візьме читати. Серед жертв були поети, письменники, перекладачі, прозаїки, драматурги, наприклад, Р. Ауслендер, П. Целан, З. Меєрбаум-Айзінгер [15], А. Аппельфельд [32], які мали кардинально різні долі, однак їх об'єднував один біль, одна трагедія. Так Роза Ауслендер прожила довге 87-річне бентежне життя[51; 34; 30], але ніколи не забувала того, що вона пережила, спочатку їй ще зовсім живі спогади в голові не давали забути, а пізніше вже хворобливе тіло через тяжкі потрясіння, що вона пережила. [27]

Влучними рядками для ілюстрації того, крізь що проходили всі люди єврейської національності, є два рядки із вірша «Чернівці» авторства Р. Ауслендер: «...В гетто/ Бог подав у відставку...» [59] Що з легкістю показують надлам душі. Шкоди душевної зазнали всі, та не всі могли із нею змиритися і жити разом із нею. На жаль, не витримав і Пауль Целан. Після

гетто, переживши трудові табори, загибель батьків, випадки антисемітизму у повоєнні роки як у суспільному житті, так і на побутовому рівні, він панічно боявся нових проявів антисемітизму – аж до манії переслідування. [18] Події цих років трагічно позначилися на всьому подальшому житті та творчості поета, вони стали її сутністю, хоча й не завжди висловленою відкритим текстом, прямо. [13] А виражається все більш і більш складними метафорами для розуміння. Метаморфози почалися із знаменитої «Фуги смерті», де автор цілком описує через образи ставлення до євреїв, їх становище, та крізь що вони проходили щодня [22, 45, 19]. Події пережиті за роки поневолення, приниження із безліччю смертей залишили вічний слід на душі поета, який мистецтвом творити щось нове підтримував сам себе. Але зрештою навіть після лікувань чуда не сталося. Поет сам вкоротив собі віку стрибнувши у Сену з моста Мірабо.[7]

Рядки сповнені болу, страждань і жаху лягали на папері один за одним, утворювали цілі збірки присвячені цьому страшному періодові життя поетів. Вижити фізично було дуже важко, але вижити психологічно було для деяких ще важче. Не покалічених душ не було. Катастрофа залишила слід на кожному, навіть на тих вже нових поколіннях, які його особисто не переживали. «Синдром вцілілого», жертвою якого став і сам П. Целан, ставав проблемою і для інших євреїв. Багатьох вже після пережитого переслідували тіні минулого у спогадах, що відображалося на їхньому житті, на житті їх дітей і внуків через такий емоційний спадок [99]. Кожен виживав як тільки міг.

Більшість з тих, хто не мав дозволів потрохи до середини листопада 1941 року були депортовані, та процес депортації був зупинений на деякий час через труднощі з транспортом. Близько 5 тисяч євреїв, які не мали дозволів на перебування і залишення в місті, переховувалися у підвалах, на горищах, землянках. Таким чином, разом із тими, що володіли

«авторизаціями» за даними архівів змогли врятуватися близько 14 тисяч євреїв [85; 40 с.29].

І все таки, якщо не сильно концентрувати увагу на максимальному зближенні матеріальних цінностей із моральними при порятунку євреїв, то варто також і зазначити те, що мер міста Чернівці і відомий адвокат Траян Попович виступав від самого початку проти ідеї створення гетто. Пізніше Траян Попович на засіданні адміністрації Буковини 29 вересня 1941 року знову виступав проти організації гетто, а також проти масової депортації єврейського населення із Чернівців до Трансністрії, він відкрито відмовлявся брати участь у виконанні наказу від 10 жовтня, висловлюючи протест військовій адміністрації. [57; 69; 97]

Висловлюючись проти гетто, мер міста наголошував на винятковій цінності євреїв, на їх культурі, внеску у розбудову міста за австрійських часів, говорив про їхню роль у розвитку промисловості, торгівлі і ремесел, медицини, образотворчості, законодавства, та інших розумових професій. Мер також наголошував на внеску євреїв і у часи правління Румунії і вказував на їх бажання асимілюватись; розповідав і про політичні настрої серед євреїв, акцентуючи увагу на їх схильності до співпраці з провладними партіями. Однак позиція Т. Поповича була у меншості, хоча і правильною. Губернатор попросив розробити проєкт облаштування гетто, яким як сподівався примар міста анти-єврейські заходи закінчатся.[69; 23] Однак депортація була наступним пунктом у плані військової адміністрації для вирішення «єврейського питання». Чернівецьке гетто виявилось тимчасовим, проміжним пунктом для тих, кого планували депортувати.

Депортації розпочалися у жовтні 1941 року, підготовка до них відбувалася у військовій адміністрації паралельно із підготовкою проєкту гетто, та почала втілюватися навіть трохи скоріше ніж сам проєкт. Депортація євреїв була вирішеним питанням. Повпливати на ситуацію виявилось неможливим. Вечері 10 жовтня, ще один противник гетто і

депортацій генерал Васіле Іонеску отримав наказ про «евакуацію», строки виконання, повідомлення про переселення для євреїв, правила розпорядку гетто і особисте розпорядження генерала за № 38. 11 жовтня євреї сумлінно і вчасно виконали всі вимоги. Оголошено ж про вже dokonаний факт збору євреїв у одному місці та про рішення про їх масову депортацію було 12 жовтня на нараді всіх гілок влади скликаній губернатором. [69]

Мер міста вирішив діяти, щоб хоч якось та когось врятувати. Тому висловлюючи протест, апелюючи до своїх попередніх аргументів про користь і внесок євреїв для міста й країни у кожній сфері, тому, ґрунтуючись на своїх доводах, також просив залишити певні групи людей. Примітним було і те, як пізніше Т. Попович назвав цілий розділ у своїй «Сповіді» - «відбираючи білих рабів», та вони виявлялися більш ніж потрібними місту і краю, для його повноцінного функціонування і не перетворення на зайвий баласт під час війни. Так для прикладу, «всі ремісники в місті були євреями..., окрім єдиного християнина-ремісника (лудильника) на прізвище Басараб», - як пригадує Т. Попович. Крім того, всі євреї-ремісники були затримані у провінції, що не покращувало економічної ситуації в краю. Очільник муніципалітету просив також звільнити з гетто тих, хто присвятив життя культурі та мистецтву, і як виняток пенсіонерів, інвалідів та звільнених працівників (службовців) – всіх тих, кому, як вважав мер, держава заборгувала подякою за сумлінну працю. Окрім них, за висловленою ініціативою, мали залишитися майстри із кожної галузі промисловості, інженери, архітектори для розвитку міста, та лікарі, чиновники, адвокати, юристи, судді – для функціонування міста. Велику увагу примар також приділяв і значенню релігії у цьому питанні: він просив і за тих, хто перейшов у християнство, обґрунтовуючи це тим, що інакше Церва втратить право месіанства. [37; 69; 23].

Влада в особі губернатора погодилася із аргументами, адже знайти гідну заміну кваліфікованим робітникам набагато важче, у разі невдалих

замін це призвело б до колапсу економіки Чернівців, що не було вигідно центру в умовах війни. тому губернатор запропонував Т. Поповичу скласти список зі 100-120 (200) осіб, але цей мізер у кількості імен у списку, з яким погодився К. Калотеску, не задовольняв мера. Тому із допомогою інших він намагався вплинути на маршала І. Антонеску. І вже 15 жовтня, у середу, обідньої пори, маршал Антонеску в телефонній розмові з губернатором погодився мінімізувати депортацію. Це означало, що зі списків, що підлягали депортації, мер мав змогу за дорученням губернатора відібрати близько 20 000 євреїв, потрібних, щоб ті залишалися у Чернівцях. Процес депортації був призупинений, але вже на той момент починаючи від ночі 13 жовтня, місто залишило вже 3 ешелони. Право квотування та підпису персонального дозволу залишалося за губернатором. [37; 69; 23]

При відборі, або як тоді офіційно називалося, відбракуванні, яким займався не лише мер Т. Попович, а і генерал В. Іонеску, у першу чергу, звертали більшу увагу на тих, хто мав вагу у суспільстві, на спеціалістів, які були б корисні у промисловості. Тут вони звернулися по допомогу до самих євреїв, які поміж себе знаючи одне одного, краще заповнили б таблиці, виділивши голів цехів, асоціацій та організацій. Списки осіб, які таким чином могли уникнути депортації, мали затвердити маршал Антонеску та генерал Калотеску. Також для пришвидшення роботи було виділено 48 штатних офіцерів за рішенням військового командування, які працювали кожен за своєю літерою алфавіту і категорії населення. Так відтермінування депортації було затягнуто на місяць (маршал своїм наказом розпорядився, щоб євреїв, яких до цього часу не депортували залишили на місці), намагаючись відстрочити її якнайбільше «сортуванням» та «перевіркою і «уточненнями». Так, зрештою на підставі усного наказу Антонеску, в місті було залишено понад 20 тис. євреїв необхідних професій [75; 69]. Операція по порятунку якнайбільше життів була складною та трудомісткою, але такою, що справдилася завдяки винахідливості людського розуму. У цій стратегії

порятунку тисяч життів чималу роль зіграв сам Т. Попович як ініціатор, який довів справу до кінця, як тільки міг, будучи на посаді і користуючись своїми повноваженнями.

Траян Попович видав тисячі дозволів на проживання та роботу в Чернівцях для єврейських родин. Багатьох він ховав у власному будинку. Вписував особисто імена і прізвища на полях офіційних документів про звільнення, які вже були підписані губернатором, знаходячи різні причини для звільнення. Виписував і особисто дозволи, як наприклад, по стану здоров'я (паралізований, недієздатний) чи по причині догляду за недієздатним. Однак, депортації відновилися у лютому 1942 р., і весною того ж року Т. Поповича звільнили з посади. Це було пов'язано з тим, що дії Т. Поповича та діяльність з сортування євреїв, проведена комісією мерії, завжди викликала сумніви і контролювалась спецслужбами, які систематично надсилали до Бухаресту повідомлення, після яких на початку 1942 р. слідча комісія розслідувала яким чином проводився відбір. У результаті цього Т. Поповича визнали винним у видачі численних дозволів і був знятий з посади. Тому разом із звільненням постановили, що всі підписані Т. Поповичем «авторизації» - недійсні, а євреї, які їх отримали, ставали такими, що підпадали депортації. Та за кількістю виданих муніципалітетом талонів на харчування весною 1942 р. у Чернівцях євреїв було близько 21 тис. євреїв, а отже тих, хто отримали дозволи на проживання та працю у місті. [29; 69]. Але після звільнення колишній мер не зупинився, не перестав допомагати у міру свої можливостей, він повернувся назад до адвокатської справи і надалі продовжує допомагати євреям. Тому завдяки своїм звершенням Траяну Поповичу 1969 р. посмертно було присвоєно звання Праведника народів світу.

Серед осіб, які рятували євреїв у Чернівцях були і інші удостоєні звання Праведників народів світу у різні роки. Загалом 15 чернівчан були удостоєні цього звання. Це почесне звання отримується від Держави Ізраїль

представниками різних народів, які рятували євреїв, чи сприяли цьому у роки Катастрофи. Звання присвоюється комісією (з 1963 р.) за певними критеріями і на основі достовірних свідчень. А за законом від 1953 р. «Про увіковічення пам'яті мучеників і героїв» одним із завдань Національного інституту Катастрофи і героїзму Яд Вашем стає увіковічення імен «праведників, які ризикували життям заради порятунку євреїв» [31]. До чернівчан, що удостоїлись такого високого звання належали: подружжя Васильковських Йосефа і Васи́лини(1968), Хіж Сіміон (1972), Хіж Меця (1972), Маркулеску Еміліан (1990), Похмарський Генрик (1990), Макомацькій Тадеуш (1990), Шпіски Вільгельм (1990), Шпіски Ельзе (1990), подружжя Ковцун Василя та Катерини (1997), Руссу Георге (2006), Крівеану Теодор (2007), Попович Євген (брат мера Чернівців Т.Поповича) (2018).

Попри свою замкнутість як релігійної спільноти, євреї були активними членами суспільства. Їх адаптативна поведінка, лояльність стосовно інших народностей з якими вони жили у безпосередній близькості до початку Голокосту теж стала частиною стратегії порятунку євреїв. Люди були всюди. Серед людей були різні групи, які осмілювалися допомагати євреям – найбільш переслідуваним і небажаним людям на час війни. **Серед рятівників були: місцеві, які мали родичів євреїв; підпільники і партизани; люди, які через релігійні переконання, християнські погляди рятували; сусіди, колеги та ті, які спільно навчалися чи просто допомагали один одному ще до війни [90].** Допомога від цих людей була однією із рятівних соломинок у найскрутніші часи. Їх допомога була частиною стратегії виживання, доступним способом вижити в умовах гетто. Хоча серед бажаючих допомогти, як вже згадувалося раніше було чимало і тих, хто хотів, збагатитися на біді, яка їх не стосувалася, оминула, не гребуючи іноді навіть обманом і так уже знедолених людей.

Якщо приводити приклад допомоги євреям, то це буде подружжя Ковцун Василя та Катерини, які колись допомогли сім'ї Айзенгер[9]. Їх

приклад належить до найбільшої групи людей, які зазвичай із добрими намірами допомагали жертвам Катастрофи. Сім'я Ковцун та сім'я Айзенгер були сусідами на околиці міста. Сім'я Айзенгер була великою, порівняно із їх сусідами, голова родини Зімхе, його дружина Шпринце та їхні діти Марсель, Фаня та найменший Герман (8 р.), який дружив та часто грав із сином Ковцун Орестом (8 р.). Подружжя Ковцун були глибоко вражені свавіллям, що відбувалося по відношенню до їх сусідів, тому коли Айзенгери виходили з дому, щоб попрямувати у гетто, Катерина К. майже плачучи підійшла до них і подала Герману А. буханець хліба. На жаль, умови життя в гетто і постійні знущання, побиття забрали батька Шпринце А.. Запаси їжі бідніли, сім'я почала голодувати. Ковцун Василь із дружиною час від часу приїжджав до гетто, привозячи картоплю та трохи борошна, та час від часу їжу, яку сусіди збирали для сім'ї Айзенгер. Так продовжувалося аж до жовтня 1941 р., поки влада не почала депортувати євреїв з гетто до трудових таборів у Придністров'ї. Тоді Айзенгери вирішили втекти. Їм вдалося повернутися додому. Хоч у будинку нічого і не залишилось, але вони все ще могли переховуватися в підвалі, вікно якого мало вихід на сад їх добрих сусідів, які вже і тут продовжували їм допомагати із харчами та іншими речами, які були їм необхідні. [50]

З часом і інші сусіди почали допомагати сім'ї Айзенгер, й забезпечувати їх необхідним. Та саме через те, що вже так багато людей знали про їх теперішнє перебування влітку родина Айзенгер вирішила сховатися в іншому місці. Ховалися в полі, а пізніше в саду Ковцунів. На час холодів вони поселялися в зерносховищі Ковцунів чи в їх льоху. Ковцуни допомагали їм навіть попри особисту трагедію (на початку 1944 року Катерина К. померла від раку) аж до самого звільнення Чернівців, до 29 березня 1944 р.. Родина Айзенгер вижила тільки завдяки сміливості, людяності та доброті людей, з якими вони жили поруч довгі роки у

добросусідських відносинах. З квітня 1997 року Яд Вашем визнав Василя та Катерину Ковцун Праведниками народів світу [50].

Подібним чином допомагало колись і подружжя Васильківських Йосефа і Васи́лини своїй колезі у лабораторії з виробництва ліків міста Чернівців, котрою керував єврей Гутман. Їх колега Ема Гельбер, мала батьків Амалію та Шмуела Альтерів Гельберів та сестру Едіт. Після зайняття німцями та румунами Чернівців, родина Гельберів була переміщена до гетто. Васильківські турбувалися про їх харч щодня, що рятувало єврейську родину від голоду. На початку червня 1942 р. окупаційна влада знову планувала масові депортації до таборів у Придністров'ї, коли Васильківський це виявив, то він наполягав щоб родина втекла з гетто. Так сім'я Гельберів опинилася вдома у Васильківських, де вони мали сховок на горищі. Тут вони пробули півроку. Попри скруту Васильківські безкорисливо дбали про потреби тих, кого прихистили. Після припинення депортацій Гельбери повернулися до гетто. Але перебування там було надто важким: 15 лютого 1944 р. Шмуел Альтер загинув. Амалія, Ема та Едіт дожили до визволення Чернівців, 29 березня 1944 року. Увесь час Васильківські допомагали єврейській родині та своєму колишньому директору Гутману. За їх допомогу представникам єврейського народу 26 листопада 1968 р. Яд Вашем визнав Йосифа та Васи́лину Васильківських Праведниками народів світу [75; 61].

А стосовно інших категорій рятівників, то для прикладу, історія Фріди Гольштейн є свідченням діяльності підпільників і партизанів. Коли окупаційна влада, вирішила депортувати євреїв із Чернівецького гетто, то 3 вагони з ешелону, в одному з яких була і мала Фріда, раптово виявилися відчепленими вночі як вже на рано дізналися партизанами. Однак це швидко виявили нацистські наглядачі і 3 вагони все одно продовжили свій шлях до пункту призначення. Було це у жовтні 1941 року. [40]

Питання підпільної партизанської боротьби і допомоги євреям була пов'язана перш за все із фактом потреби у такій діяльності під час окупації і

війни загалом, та і з тим фактом, що її активними учасниками були євреї, яким вдалося втекти, уникнути переслідувань нацистського режиму. Діяльність міської антифашистської організації почалася на наступний день після окупації з липня 1941 року і продовжувалася по березень 1944 року. Примітним фактом діяльності партизанського руху на території області було те, що більшість керівників і членів організації були євреями. Вони займалися як пропагандистською роботою серед населення, робочих промислових підприємств, саботажами на підприємствах, організацією збору коштів з надання матеріальної допомоги ув'язненим румунських в'язниць, в'язням гетто, концтаборів, диверсіями та рятувальними операціями. [43] Їх діяльність мала чимале значення, адже після допомоги також могли дати деякий притулок для врятованих, і дати їм надію.

А прикладами рятівників, що діяли на підставі християнських поглядів, і взагалі людського відношення до всіх, є той же Траян Попович, про чю допомогу вже згадувалося, а також інші небайдужі люди. Так окрім примаря міста, були і інші етнічні румуни, які теж знаходилися серед представників окупаційної влади і діяли у інтересах знедолених як могли. Яскравим прикладом цього є історія порятунку єврея Йосифа Борсука. Перебуваючи у місті Чернівці, у гетто, сім'я із 5-ти чоловік дивом залишилася в місті і не була депортованою та розділеною. Коли готувалася нова хвиля депортацій у червні 1942 року, голову сім'ї повідомили про цю акцію, яка готувалася таємно, і котра на меті мала відправити тих, хто ще залишився. Знайомі румуни батька сім'ї попередили, що і їх сім'я є в списку арештантів для виселення і депортації. Здавалося б, що і це вже багато і достатньо зроблено з їх боку для порятунку сім'ї, та серед них був і сміливіший з усіх. Один із тих, хто попередив, сховав сімейство євреїв. Дозволив жити у коморі своєї контори. Там родина прожила 5 тижнів. Двері закривали ззовні, щоб ніхто їх не бачив і не чув, а ввечері приносили їсти. Сім'ю переховували поки не

зробили документи, дозвіл на проживання, і аж поки вони знову змогли повернутись до своєї розграбованої домівки. [41]

Стосовно ж першої категорії рятівників, якими були місцеві, які мали родичів євреїв, то до них у першу чергу можемо віднести самих євреїв міста. Євреї мали великі сім'ї та родини, із якими підтримували теплі стосунки, тому до місцевих євреїв їхали їх родичі з інших міст, містечок, сіл, та навіть областей щоб просто погостювати декілька днів. Деякі євреї із дітьми, цілими сім'ями були у гостях у своїх родичів тут у Чернівцях і ставалося так, що нацисти їх заставляли взагалі непередготовленими до всього того, що сталося після їх заходу в місто за лічені дні. Так як люди їхали провідати родичів ненадовго, то відповідно і не брали речей і всього іншого, що потім становило цінність у гетто, не мали при собі цінних ресурсів для виживання. Тому коли біда прийшла до всіх, то старалися допомогти один одному тим чим могли. А враховуючи кількість людей, яка зросла у домі, то в умовах окупації і геноциду, це хоч і було небагато, але дуже важливо. Та все таки, родичі самі розуміли і відчували всю ту скруту, тому намагалися вибратися, щоб дібратися додому і взяти дещо зі своїх речей, що стали б у нагоді, а щоб не наражати дітей на небезпеку, то залишали їх тут, разом із рідними людьми, а самі йшли. Багатьох у перші дні окупації спіткала смерть або депортація. Знаходитися на вулиці чи на виду було надто небезпечно, тому багато рідних євреїв не повернулося після прийняття рішення про вилазку заради реальної потреби. Але було і так, що родина так і залишалася вся разом, і всі виживали разом як могли. Другими містянами, були зовсім близькі родичі, які наражаючи себе на небезпеку ховали у себе своїх рідних, або на горищі, або у підвалі чи у коморі. Зазвичай старші так намагалися захистити молодших і зовсім малих. [40; 41]

Із цих же історій про порятунок ми бачимо, що до стратегій виживання входили і втечі із гетто і переховування та покривання євреїв із ризиком для

власного життя, і забезпечення харчами євреїв у гетто на абсолютно безкорисливих засадах.

Однак не завжди план виживання втілювався в життя безперешкодно і успішно. Могло бути так, що порятунок не вдавався в силу випадковості та інших обставин, які просто накладалися одна на одну і створювали такі умови та ситуації, які вже не давали виходу чи іншого способу їх вирішення, окрім того, який вже трапився. Трагічною у такому випадку є історія молодої дівчини закоханої в світ і в свого друга дитинства, замученої нацистськими заходами, поетеси Зельми Меєрбаум-Айзінгер. Яка разом зі своїми батьками спочатку були переміщені у Чернівецьке гетто, отримали «авторизації» на проживання в місті від мера міста, але так як Т. Поповича зняли з посади і всі раніше видані ним дозволи втратили свою чинність, то ще кілька місяців вони пробули у Чернівецькому гетто, звідки їх депортували на початку літа 1942 року до Придністров'я. Спочатку частину депортованих серед яких і була Зельма румунські нацисти передали СС у невелике українське містечко Ладизин (тодішнє Придністров'я, де і був розташований табір), а пізніше на вантажних автомобілях через Буг їх транспортували до села Михайлівка. Там Зельма, її мати, її вітччм та інших депортованих використовували як рабів, безоплатну робочу силу на будівництві Heeresstrasse IV («головної дороги №4»). Мало того, що дорога була надзвичайно виснажливою, довгою, та просто пекельною через літнє пекуче сонце, так ще і важка праця та «умови» життя, голод і вже зимовий холод грудня 1942 року разом із хворобою (епідемія висипного тифу) без будь-якої медичної допомоги змусили молоду сповнену надії до самого кінця дівчину лягти в землю. Вона так і не змогла виконати свій задум із втечею із табору, який повільно вже ставав на рейки. Вона навіть вже змогла знайти охоронця, який їй би допоміг із втечею, але хвороба перекреслила все. [53; 21; 36]

Плани по виживанню справджувалися, але в один момент вони могли бути перекреслені чийсь звільненням з посади, і знову все втрачало надію. В

інший же момент обставини просто не давали і шансу на інший розвиток подій.

Багато євреїв не встигали за той короткий час, що давали жандарми на збори, зібрати чим побільше своїх пожитків, аби мати з них користь в гетто, не говорячи вже за тих, хто цінних пожитків взагалі не мав, щоб ними потім скористатись. Так ще і дорогоцінне майно нацисти теж вилучали, навіть те, що було при собі, ще більш знижуючи шанси євреїв на виживання на території огороженої парканом і колючим дротом. Без грошей та зв'язків євреям приходилося виживати іншими способами у зовсім нелюдських умовах проживання у тимчасовому гетто. Так за спогадами Ріви Гімельбрандт, яка на момент зігнання у гетто була малою, пригадує, що «їли те, що місцеві люди перекидували через паркан, були роздіті, так як із дому одягу не взяли» [40; 6].

Євреї пробували рятуватися також і евакуацією з одного місця в інше. Однак окупаційна влада наказувала, щоб особи, які переїхали назад мали повернутися до того міста, звідки вони вирішили піти. Клара Корстинецька навіть пригадувала, що накази вивішені владою розпочиналися словами: «Жиди, жидівки і жиденята....» І у разі їх невиконання передбачався розстріл. [40] Тому цей із способів порятунку був відкинутий ще на початковому етапі.

Вживати було надзвичайно важко. Сподіватись на доброту інших людей поза гетто було справою фортуни кожного дня. Щастило не завжди. Потрібні були інші дієві варіанти. Тому буковинські євреї йшли на базари, де продавали свої речі за леї, або ж обмінювали на харчі. Буханець хліба (один кілограм) коштував 600-700 лей (20 рублів, або 1 німецьку марку). Але селяни охочіше вимінювали харчі на речі (на одяг, постіль, взуття та мило), ніж продавали за гроші. Так наприклад, одну подушку вимінювали на одну буханку хліба. Часто євреї також вибиралися за межі гетто і йшли на підробітки за їжу, або якщо це самі малі діти, то йшли просити щось їстівне, та найгірше було б натрапити на когось із військових, чи на колаборанта

нацистів, адже можна було б тієї ж миті розпрощатися із життям. Але у таких випадках можна було ще сподіватися на допомогу общини, життя могли викупити за гроші і речі, які збирали цілою єврейською громадою у гетто. [82; 40] Таке закінчення, в деякій мірі непередбачуваної, невдачі теж мало місце. Євреї турбувалися одне про одного у міру своїх можливостей, хоча водночас, і попри це, кожен старався для себе та рідних у першу чергу. Ці стратегії були вельми не надійними і вимагали чималого напруження не лише фізичного, але і морального, та і багато що в таких стратегіях залежало від Божого провидіння.

Організація єврейських общин теж відігравала чималу роль у порятунку євреїв, адже їх очолювали люди, шановані не лише у середовищі євреїв, а і серед іншого населення. Старійшини громади, інтелігенція, лідери в усіх прошарках соціального життя та просто всі шановані відомі євреї мали деякі зв'язки, та деяку вагу через авторитет і повагу до них у суспільстві, що могло бути використано ними або для прохання за інших у порятунку, або для прохання інших за них, для їх порятунку. Хоча заступництво і не віталось, але після громадських закликів все таки вдавалося змінити думку окупаційної влади на користь помилювання життя того, за кого просила громадськість. Та і в деякій мірі «співпраця» між катами і жертвами була виправдана тим, що за послух, останні могли домогтися хоча б мізерних поступок для людей. У таких випадках, рідко, але врятувати когось все таки вдавалося, хоча клопотання саме лідерів громадських думок здебільшого ігнорувалися. У середині єврейської общини також намагалися допомагати один одному як могли. Так, окрім прикладу із викупом, який вже згадувався раніше, то ще намагалися ділитися тим чим мали, багатші ділилися своїми речами із найбільш бідними. Робилося все для виживання якнайбільшої кількості людей. Взагалі єврейська община із своїм самоврядуванням була тією соціальною організацією, де думали за всіх по можливості, але і кожен дбав про себе і своїх близьких у першу чергу. Роль общини у порятунку на

фізичному рівні не закінчувалася. До Катастрофи не дуже велика кількість євреїв були глибоко віруючими, а із подіями, що відбулися після початку геноциду показник не глибоко віруючих змістився у бік віруючих. Спасіння і заступництва просили у всіх кого могли і усі хто міг. [69; 40]

Деяких євреїв рятували свої ж родичі з Румунії чи Буковини, які із листами посилали їм також гроші. Їх євреї отримували через посередників – зокрема, румунських офіцерів за певну плату (від 500 лей за лист) та інших людей, кого можна було вмовити за винагороду, або просто когось, хто не відмовив би у такій послугі. Але і цей спосіб не був надійним, адже при переправці, на пероні для прикладу могли зупинити і обшукати, і вилучити листи, відправка яких для євреїв взагалі була заборонена. [82; 69] Тому уповати на допомогу родичів за допомогою кореспонденції теж виявлялося ворожінням по воді із вірою в краще. Не було гарантії, що навіть якщо за винагороду, листи дійдуть до адресата, не говорячи за цілісність їх вмісту. Хоча така стратегія була доволі поширена, і мала деякий успіх, саме завдяки підкупам і винагородам.

За спогадами депортованих євреїв до Трансністрії тим, кому на той час виповнилося 14-20 років, порівняно швидко адаптувалися до наявних важких обставин. Одні починали торгувати своїми речами або речами померлих, інші знаходили роботу, за рахунок якої, вони могли забезпечити себе і своїх близьких найнеобхіднішим. Багатьох було залучено на допоміжні роботи військового характеру. Часто євреїв просто використовували як робочу силу при виконанні громадських примусових робіт за їжу. Ті, що влаштувалися на роботу, шукали будь-які способи для виживання, так брали речі і продавали за марки, щоб за них купити хліба. Люди працювали за будь-яку їжу [82].

Однією із стратегій виживання в умовах гетто були бункери – колишні прохідні двори між будівлями та під'їздами житлових будинків у старій частині міста, де і було організовано гетто, які формували закритий простір.

Так зачиняючи внутрішні двері, утворювалося місце, де можна було сховатися кільком десяткам людей під час облав. Під час таких страшних подій чернівчани неєврейського походження не раз рятували євреїв, ховаючи тих в бункерах [16]. Переховувалися також і у підвалах [25], горищах [41].

Після депортацій тиск на євреїв з боку нацистів трохи зменшився. Румунські військові за вартісні речі могли і допомагали покинути гетто та навіть емігрувати за кордон [16]. У певний момент були навіть організовані евакуації дітей євреїв до 15 років до дитбудинку у Румунії, звідки їх мали б транспортувати до Ізраїлю. Однак перша партія дітей, що вивозилася не вижила, тому більше таке явище не отримало подальшого розвитку. [40;41] Люди намагалися врятувати хоча б своїх дітей, думаючи за їх майбутнє, тому намагалися зробити все можливе для їх порятунку. Але надії не справдилися. Євреї і далі намагалися виживати як могли.

Одним із таких способів цілої стратегії виживання були примусові роботи. Примусові роботи для єврейського населення давали можливість як уникнути депортації на певний час, в залежності від спеціалізації самої роботи, так і від спеціалізації єврея-працівника, так і мати малий дріб'язок, якщо таки його виплачували, у вигляді зарплати, для виживання. Роботи з різних професій мали табірний режим, деякі євреї самі вирішували записатися, аби мати змогу таким чином вижити. Тому спеціалісти, що залишалися в гетто мали таку альтернативу можливого заробітку для виживання. Але було і так, що неспеціалістів було багато, і вони були різноробочими, і це були зазвичай фізично найважчі роботи. Система примусових робіт на румунську державу та армію (виняток пункт №5, лише для військових комісаріатів, у наказі №1307 від 30 липня 1941 р.) для виживання в умовах окупації та геноциду відіграла значну роль для єврейського народу. [79; 41; 102]

Важливим аспектом було і те, що гетто мало постачатися продуктами харчування. Примар міста мав опікуватися безперервною роботою ринку і пекарень для гетто, а також поставкою молока, адже серед загнаних було чимало новонароджених, які мали від кількох днів до кількох місяців. Також окупаційною владою передбачалося надання харчування для євреїв, що були у гетто. В основному це було зроблено тому, що за словами міністра Флаумера, німецького радника, направлено урядом Третього Рейху до Румунії навесні 1941 року, і який був відповідальний за евакуацію та розселення на нових землях, маршал волів би бачити м'якшу систему гетто у Чернівцях. Але і це все, що організувала окупаційна влада супроводжувалося ненавистю і презирством. [69; 40; 41]

Так показовою історією для ілюстрації двох останніх способів є спогади Шулім Майєра, перукаря по професії. Він мусив працювати на лісоповалі на примусових роботах, щоб вижити, заробити на харчі. Мав дружину і малого сина, але двомісячний син помер від голоду після місяця в гетто і депортації. Також виживший пригадує і про харчування, яке надавала окупаційна влада, описуючи це так, що «коли видавали їжу, то старалися за будь-яку "провину" побити». [40] Інші ж, ті, хто працював як спеціаліст і залишився у гетто аж до звільнення міста 29 березня 1944 року намагалися харчуватися так, щоб не померти з голоду. [41]

Отже, стратегії виживання єврейської спільноти в Чернівецькому гетто були найрізноманітнішими. Вони включали в себе безліч комбінацій із різними варіаціями відомих способів виживання. Їх особливістю було те, що самі по собі способи виживання були не сильно ефективними і успішними, натомість, коли їх комбінували, то відсоток успішності зростав. Але у всіх стратегіях порятунку велику роль відігравали удача, обставини, випадок та людський фактор. Особливо останнє мало чи не найбільшу вагу. Адже у час війни на тлі Катастрофи – геноциду єврейського народу, люди могли самі обирати на чийй стороні бути, на стороні катів, безпосередньо допомагаючи

їм, чи на стороні жертв та потерпілих, яким вкрай була необхідна допомога у будь-якому вигляді: починаючи від звичайної картоплини до документів, які б дозволяли і підтверджували легальність проживання тих, хто тими дозволами володіє; від переховування, , аж до допомоги втечі за межі гетто; від надання надії і до втілення її у життя; від допомоги простого рядового члена громади, містянина, аж до допомоги від людей із вищими чинами; від релігії, творчості, та від людей. Адже будь-що, будь-який фактор міг змінити ситуацію у кращу чи гіршу сторону для жертв нацистського погляду на людей.

Люди, ситуації, обставини та рішення були щоразу різними, але біда була одна для всього буковинського єврейства – це геноцид, запроваджений з боку нацистського режиму. Ця біда із дня у день лише ще більше обростала смертями безневинних, хворобами, страхом, вічним голодом та холодом і безнадією для багатьох, хто так і не зміг вижити під час Катастрофи. Питання людяності та людської гідності кожного дня та миті поставали перед учасниками лихоліття. Саме тому стратегії виживання були такими різноманітними.

ВИСНОВКИ

Отже, після завершення Першої світової війни Буковина опинилася у складі Румунської держави. Уряд Румунії мав свій план стосовно Буковини та його населення. Політика румунського уряду стосовно національних меншин була вкрай жорсткою і різкою. І євреї були найбільшою перешкодою в очах румунів, хоча ті намагалися не створювати проблем. Згодом як Румунія ратифікувала договори у 1919 та 1920 рр., котрі засвідчували приєднання Буковини до складу Румунії утиски на місцеве населення нерумунів лише почали зростати.

Румунські політичні кола намагалися зробити все можливе, щоб якнайбільше створювати тиск на єврейську громаду, найбільш чисельну після українців та румунів. Її чисельність у краї коливалася завжди у межах понад 90 тисяч осіб, які до всього ще і трималися об'єднано, що робило євреїв тією силою, із якою потрібно було рахуватися, або щось із нею зробити. Однак у міру своїх особливостей як буковинських євреїв через свою лояльність та адаптивність до нових реалій у яких євреї опинилися, то вони намагалися виживати у нових обставинах. Через державну політику Румунії стосовно нацменшин утиски здійснювалися в усіх напрямках діяльності тієї чи іншої національності. Також Румунія активно почала впроваджувати політику румунізації, яка зачепила всі сфери життя місцевого населення. Однак жорсткою румунізацією особливо стосовно євреїв діяльність румунського уряду не обмежувалася.

Спочатку приховані антисемітські погляди уряду, що вилилися у політику стосовно національних меншин, яка передбачала тотальну румунізацію, без права вибору, задля швидшої інтеграції новоприєднаних територій та його населення до Румунії, ставали дедалі більш радикальними. У перше десятиліття були впроваджені всілякі обмеження, які звісно викликали лиш непідкорення та спротив, що знаходили вихід у діяльності різноманітних громадських об'єднань та партій. Однак всіляка суспільно-політична активність євреїв помалу придушувалася новими законами. Так у

20-ті рр. ХХ ст. румунам вдалося повільно зменшити значення євреїв у всіх сферах життя Буковини, хоча економічна сфера все ще залишалася за євреями.

Більш радикальні зміни в становищі буковинських євреїв відбулися у наступне десятиліття. Антисемітські погляди все активніше поширювалися Румунією вже навіть серед простого населення у 30 - х роках ХХ століття. І це перш за все було пов'язано із приходом до влади в Німеччині А. Гітлера. Погляди якого стосовно єврейства вже на даному етапі змін у свідомостях, особливо румунів та німців, викликали відклик. Євреї Буковини також відчули ці зміни у поглядах від своїх вже колишніх товаришів, сусідів чи простих місцевих, з якими вони жили у злагоді та з деякими мали навіть спільні інтереси та вподобання. З боку населення спочатку було відсторонення, згодом - взагалі залякування, цькування і навіть побиття. Становище євреїв краю все більше і більше погіршувалося.

Євреїв все активніше усували із усіх сфер життя. Перш за все із економічної сфери - намагалися націоналізувати майно євреїв; з політичної сфери – нівелювали всі намагання євреїв у справі представництва прав та інтересів євреїв в румунському парламенті та навіть на муніципальному рівні євреї були обмежені нижчими чинами державної служби; з культурно-соціальної сфери – обмеження прав на навчання, тотальна румунізація, обмеження і згодом повна заборона друку різних видань, які були німецькомовні та представляли інтереси національних меншин; роздмухування перестороги та ненависті до євреїв, сприяння розвитку ксенофобії стосовно євреїв. Все це було здійснено у рамках державної політики стосовно буковинського єврейства. Останнє з радикальних проявів державної політики (ксенофобія, ненависть, пересторога) було пов'язане не лише і антисемітськими поглядами, які все більше набирали маху вже серед простого люду, а і з тим, що багато євреїв через своє погіршення

економічного становища ставали прихильниками ідеології сусідньої держави СРСР, що і викликало додаткову пересторогу.

Так як єврейська громада Буковини напередодні Другої світової війни була третьою за чисельністю в краї та однією із найголовніших осередків економічного життя Буковини. В основному чисельність єврейського населення на території Буковини коливалася в середньому орієнтовно біля 90 тис. осіб. Від кінця XIX ст. до початку Другої світової війни, після якої чисельність єврейської общини ніколи не була такою ж як до війни хоч приблизно.

Соціальна структура єврейського населення Буковини була надзвичайно різною. Серед євреїв краю були як містяни так і селяни. Найбільша кількість євреїв проживала в містах. Серед містян були: заможні євреї, які були власниками різноманітних підприємств, банків; середнього достатку, до яких належали лікарі, адвокати, торговці і крамарі, ремісники; та найменшого достатку – робітники. Серед євреїв-містян чинні місця у громаді займали рабини (духівники), старійшини общини, громадські діячі та інтелігенція -працівники освіти, політики, різні державні посадовці, ідеологи, працівники різноманітних друкованих видань. Також окремо виділяємо майстрів у своїй галузі та робітників. Менша кількість єврейського населення проживала в селах. Там були свої єврейські общини зі своїми шанованими людьми, що очолювали єврейську громаду. Соціальна структура євреїв-селян теж не була однорідною, хоч і не такою різноманітною як у місті. До найзаможніших євреїв-селян належали євреї-орендарі та євреї-економи, із середнім достатком були торговці, крамарі, корчмарі, лихварі та ремісники різного роду занять.

Буковинські євреї у силу історичних колізій стали окремою національною громадою не тільки за своєю чисельністю, родом занять та релігією. У них є свої особливості, які перш за все полягали у їх швидких адаптивних здібностях, у вмінню пошуку спільної мови з усіма з ким вони

стикалися, у їх не конфліктності, у деякій соціальній відстороненості і деякій відособленості цілою громадою, у згуртованості громади та у їх культурній ідентичності як буковинських євреїв, для яких традиції були важливі, але і прихильність до німецької культури теж була сильною.

Румунія на короткий період втратила Буковину, яка опинилася вже під контролем СРСР. Для Румунії це була важка втрата, адже ідея «Великої Румунії» втрачала свою основу. Для СРСР це була нова територія, яку потрібно було в швидкому порядку інтегрувати до системи держави, що мало катастрофічні наслідки для всього краю загалом. Для єврейського населення удар був ще сильнішим ніж під пануванням Румунії, тому із прихильності погляди на радянську владу змінилися у протилежний бік.

Із початком німецько-радянської війни Румунія як союзник Німеччини повернула назад Буковину під свою опіку. Попередньо ознайомившись 12 червня 1941 р. із планом дій стосовно єврейства запропонованим Німеччиною, Румунія після повернення на територію краю почала з перших днів повторної окупації впроваджувати більш жорстоку антисемітську політику. Окрім загальних обмежень для всього населення впроваджувалися і спеціальні обмеження та заборони лише для євреїв. Із початком війни антисемітизм починав стрімко досягати свого піку.

Таким піком стали організація та формування тимчасового Чернівецького гетто. Питання організації гетто у Чернівцях було логічним витком ходу подій, які розвивалися на фронті Другої світової війни, де Німеччина зміцнила свої позиції, тому як сателіт, Румунія наслідувала свого сильного союзника, підкріплюючи це все почуттями етнонаціоналізму із антисемітизмом як основою їх державної політики. Румунія мала власний план «вирішення єврейського питання». Цей план полягав в організації гетто і таборів на території Буковини та переданої Румунії під цивільне управління Німеччиною Трансністрії. І та і та території відігравали значну роль у плані Румунії стосовно вирішення «єврейського питання». Буковина була

відправним пунктом, а Трансністрія – кінцевим пунктом призначення для буковинського єврейства.

За організацію гетто велися дискусії довший час, ніж сама його організація. Напевно, так відбулося з різних причин. А насамперед, це було пов'язано з тим, що «меншина» не була вже такою і малою; по-друге, буковинські євреї, зокрема чернівецькі, становили серце економіки краю, оскільки євреї були майже чи не всі задіяні у промисловості чи торгівлі, а також чимало євреїв були гарними майстрами у певному ремеслі та спеціалістами у своїй справі, і їх відсутність, чи заміна некомпетентним робочим кадром з легкістю би призвела край до економічного колапсу; по-третє, не всі могли одразу з легкістю погодитися бути співучасниками злочину проти людяності, тому чинили опір як могли і скільки могли, відтягуючи неминуче (представник цивільної влади - Т. Попович, представник військової влади - В. Іонеску).

Але наказ від 10 жовтня 1941 року з Бухаресту поклав кінець дискусіям стосовно гетто. Отож, найбільше гетто на Буковині було утворено 11 жовтня 1941 року за наказом І. Антонеску. Воно було організоване за кілька годин у суботу. За характерними ознаками тимчасове гетто належало до закритого типу. Було організоване на території, яка зовсім не відповідала реальним можливостям місткості, що було типово для інших нацистських таборів гетто. За основу організації та функціонування був використаний «польський досвід» організації гетто.

У гетто планувалося переселити близько 50 тис. євреїв на територію, яка була б здатна максимально вмістити до 15 тис. осіб. Воно було просто непристосоване до того, для чого воно готувалося. Місця в гетто було катастрофічно мало, люди шукали прихистку, де тільки могли. Води у достатній кількості не було, що погіршувало загальну ситуацію із гігієною, хворобами, що почалися та збільшувало ризики початку пандемії. Окрім цього у гетто панував голод і холод, оскільки запаси харчів взятих з собою

швидко вичерпалися, а тих речей і грошей, що у перший день дозволили взяти із собою теж вже не було для обміну. Колись основа культурного та економічного життя Буковини та Чернівців – євреї, тепер по вигляду і становищу навіть і в половину не нагадували тих людей, якими вони були до гетто. Змарнілі, брудні постаті у поношеному одязі та взутті, чи взагалі босі заледве нагадували людей. Постійні голод, холод, страх, психологічна напруга просто ламали людей зсередини, а не лише ззовні.

Умови виживання були жахливими, був постійний контроль євреїв. Окрім відгородження території парканом із колючим дротом та складених списків, на входах і виходах постійно чатували військові чи жандарми. Можливості вийти не було – інакше грозив розстріл. Вводилося обов'язкове носіння євреями на верхньому одязі з лівого боку жовтої шестикутної зірки.

Так як це було гетто хоч і тимчасове, але для впорядкування нелегкого життя гетто всередині, обиралися старости, які слідкували за внутрішнім порядком, була Єврейська комісія, яка співпрацювала із місцевою владою, перш за все для користі громади, яка опинилася тепер в жахливих умовах. Єврейська община загалом була самоврядною і об'єднаною. Під час Голокосту підпільно діяла і Єврейська рада, з п'яти членів, на чолі з головним рабином Александером Сафраном та Вільгельмом Фільдерманом, які намагалися всіма можливими і доступними способами вплинути на ситуацію всередині гетто та на плани депортацій, що вже були затверджені наказом з Бухаресту. Тому вони навіть намагалися якось достукатися до тих людей, що сиділи у кабінетах в Бухаресті напряду через листи, але безуспішно. Як виявилось з часом співпраця із представниками влади на місцях була більш успішною.

У цей важкий період проявляється ще одна відмінна ознака буковинського єврейства, яка полягала в тому, що попри свою об'єднаність, та взаємодопомогу, у разі особистої трагедії, люди частіше залишалися наодинці із проблемами, або з рідними. Всі дбали одне про одного у міру

своїх можливостей, але при цьому вони ставили інтереси своїх рідних на перше місце. Це скоріше можна було б охарактеризувати як сімейні стосунки: єврейська община була великою сім'єю, якою опікувалися їх очільники, всередині ж члени общини підтримували одне одного як могли, але зі своїми проблемами намагалися впоратися самостійно.

Умови проживання у гетто були надзвичайно важкими, особливо враховуючи те, що на вулиці була середина осені, також була гостра нестача питної води. Та і головна мета, заради якої і створили гетто, була досягнута, хоч і не в тій мірі в якій задумувалася, але вона більш ніж була виконана. У кінцевому результаті євреїв по кілька тисяч щосуботи депортували до поверненої під контроль Румунії 1 вересня 1941 року Трансністрії. Депортації відбувалися осінню 1941 року, та влітку 1942 року. Внаслідок депортацій із колись понад 100 000 буковинської єврейської громади серед живих залишилося кілька тисяч, які пережили всі нелюдські випробування і стали свідками тих подій, які варто знати і пам'ятати всім без винятків.

Ці всі жахіття до кінця життя залишилися в пам'яті тих, хто вижив, не даючи про все те забути ні на мить аж до їхнього скону. Тому завдяки людям, які змогли пережити Катастрофу та наважилися пригадати ті всі жахи, ми маємо змогу побачити всю трагедію єврейського народу їх очима, бодай частково, але відчути все те, що відчували вони, коли просто боролися за своє існування, за своє життя.

На час існування Чернівецького гетто було здійснено дві найбільші хвилі депортацій: це були масові депортації, що припали на осінь-зиму 1941 року, та літо 1942 року. Внаслідок депортацій, які тоді пропаганда називала «евакуаціями» було вислано понад 50 тис. євреїв, більшість з яких якщо не загинули по дорозі до таборів, то вже могли загинути в таборах Трансністрії від голоду, холоду та тифу, який забирав мало чи не сотні життів щодня у таборах. Картини із гори трупів часто згадували у спогадах ті, хто вижив фізично.

Люди боролися за своє життя щодня у гетто, від першого його дня заснування, тому із часом поступово буковинське єврейство виробило свої стратегії виживання в Чернівецькому гетто, які були найрізноманітнішими. Вони включали в себе безліч комбінацій із різними варіаціями відомих способів виживання. Їх особливістю було те, що самі по собі способи виживання були не сильно ефективними і успішними, натомість, коли їх комбінували, то відсоток успішності зростав. Але у всіх стратегіях порятунку велику роль відігравали удача, обставини, випадок та людський фактор. Особливо останнє мало чи не найбільшу вагу. Адже у час війни на тлі Катастрофи – геноциду єврейського народу, люди могли самі обирати на чийй стороні бути, на стороні катів, безпосередньо допомагаючи їм, чи на стороні жертв та потерпілих, яким вкрай була необхідна допомога у будь-якому вигляді: починаючи від звичайної картоплини чи яблука закінчуючи документами за винагороди, які б дозволяли і підтверджували легальність проживання тих, хто тими дозволами володіє; від переховування, аж до допомоги реалізувати план втечі за межі гетто; від надання надії і до втілення її у життя; від допомоги простого рядового члена громади, містянина, аж до допомоги від людей із вищими чинами; від релігії, творчості, та від людей. Адже будь-що, будь-який фактор міг змінити ситуацію у кращу чи гіршу сторону для жертв нацистського погляду на людей.

Вижити в будь-яку ціну – ось що рухало тими людьми, які остаточно не зламалися психологічно. Їх рятувала надія, люди та вміння самостійно проживати і відпускати все те, що вони бачили, чули та відчували.

Люди, ситуації, обставини та рішення були щоразу різними, але біда була одна для всього буковинського єврейства – це геноцид, запроваджений з боку нацистського режиму. Ця біда із дня у день лише ще більше обростала смертями безневинних, хворобами, страхом, вічним голодом та холодом і безнадією для багатьох, хто так і не зміг вижити під час Катастрофи. Питання людяності та людської гідності кожного дня та миті поставали перед

учасниками лихоліття. Саме тому стратегії виживання були такими різноманітними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Будна Н. Євреїв рятували бургомістр та митрополит:[історія єврей. Гетто у Чернівцях, Голокост, 1941 р.] / Н. Будна // Мол. буковинець. – 2016. – 28 січ. (№9). – С. 6.
2. Будна Н. Каміння під ногами плакало... / Н. Будна // Мол. буковинець. - 2016. - 1 груд.- С.6.
3. Будна Н. Ніхто не зрадів нашому поверненню. / Н. Будна // Мол. буковинець. - 2016. - 24 лист. (№95) – С. 6.
4. Будна Н. Паломництво до долини сліз. / Н. Будна // Мол. буковинець. - 2016. - 6 жовт. (№81). – Місто, с.6.
5. Біргіт Г. Забутий Голокост - зазирнути до чернівецьких архівів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://l.facebook.com/l.php?u=http%3A%2F%2Fdw.com%2Fuk%2F%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%B9-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%B7%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%BD>

%D1%83%D1%82%D0%B8-%D0%B4%D0%BE-
 %D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD
 %D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA
 %D0%B8%D1%85-
 %D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%96%D0%B2%2Fa-
 17389984%3Ffbclid%3DIwAR25bIbHAnALGl-
 tXl8Wkfz0r6uTWmCOub5C084O4NtuoIH4JTzOLZCI6Nw&h=AT2H2-B-
 1K3JRydDkt609GXNCiP__mFHBJKRdIDashSIUZWR3jfhcS3KAsO15q
 Vodh3iMrvjc1KeUsiahJx-mEdQv24epQg_AwYCi-
 nwBbb_xHyEgpYTL9PZsnmzc9IyG7E

6. Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансністрії в період 1941-1944 років (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області) / Фаїна Винокурова // Відродження. - 2014. - 27 лют. (№8). – С. 12-13.
7. Герасименко О. Роза Ауслендер: квітка Буковини, що здолала НКВС та гестапо. [Електронний ресурс]. // Друг читача - 2013- Режим доступу: <https://vsiknygy.net.ua/person/26704/>
8. Грабовський С. Чернівці: поворотний пункт Другої світової війни. / Грабовський С. // Час. - 2000. - 30 черв. (ч. 25). – С. 3.
9. День пам'яті жертв Голокосту. [Електронний ресурс]. / Документальні виставки онлайн // ДАЧО. – Режим доступу: <https://cv.archives.gov.ua/holokost.html>
10. Комарницький С. У бій вступили першими. 22 червня 1941 року почалася велика Вітчизняна війна. / Комарницький С. // Буковина. – 2002. - 21 черв. (№48). – С. 1.
11. Кравець Г. П. Місто Чернівці. / Кравець Г. П. // Крайова освіта. – 1999. – 1 груд. (№45). - С. 3.
12. Ляпунов Ю. Кривавий липень 1941 р. Чернівецька сторінка Голокосту. / Ляпунов Ю. // Буковина. - 2004.- 2 лип.
13. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник у 2 томах. Т. 2 за ред. Михальської Н., Щавурського Б. [Електронний ресурс]. // Богдан, Т. – 2006 – с. 735 -738 - Режим доступу
[:https://shron1.chtyvo.org.ua/Schavurskyi_Borys/Zarubizhni_pysmennyky_Entsyklopedychnyi_dovidnyk_Tom_2.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Schavurskyi_Borys/Zarubizhni_pysmennyky_Entsyklopedychnyi_dovidnyk_Tom_2.pdf)
14. Масіян Н. Гетто довкола кладовища: [Вітчизняна війна, формування тимчасового гетто, куди переселяли всіх євреїв] / Н. Масіян // Буковин. віче.- 2011.- 16 верес. (№48).- С.2.
15. Масіян Н. // Державний архів Чернівецької області, Буковин. віче, - № 5 (2275) від 30.01.2014, с.2 – Режим доступу:
https://cv.archives.gov.ua/zelma_meerbaum.html
16. Незвідані Чернівці. Бункери, штетл, єврейське гетто. – Режим доступу:
<https://shpalta.media/2018/11/27/nezvidani-chernivci-bunkeri-shtetl-ta-yevrejske-getto/>

[fbclid=IwAR3Iwcwm9WCbKJGWOIwlyRwVZM_tGNsZxcQe56efsmprN_OQNHCIfyp1CkKE](https://www.facebook.com/fbclid=IwAR3Iwcwm9WCbKJGWOIwlyRwVZM_tGNsZxcQe56efsmprN_OQNHCIfyp1CkKE)

17. Осачук С., Салагор М. На зустріч 100-літтю листопадових подій 1918 року у Чернівцях. [Електронний ресурс]. // Час. 2018. – 12 бер. // Internet archive Wayback Machine. - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20200619084206/https://chas.cv.ua/ukrnet/43957-na-zustrch-100-lttyu-listopadovih-pody-1918-roku-u-chernvcyah.html>
18. Пауль Целан. [Електронний ресурс]. // Internet archive Wayback Machine – 05.02.2012 - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120205194954/http://goff.net.ua/paul.html>
19. Пауль Целан. Творчість. «Фуга смерті». [Електронний ресурс]. / Austria in Ukraine - Режим доступу: <https://austriaukraine.com/uk/impressions/paul-tselan-tvorchist/>
20. Снігур І. Єврейське гетто в Чернівцях 1942-1943 рр. // Час. - 1997. - 31 жовт. (ч. 46). – С.19.
21. Фещук Н. «Я не мала часу дописати до кінця...» [Електронний ресурс]. // Internet archive Wayback Machine – газ. Чернівецької міськ. Ради – 07.09.2004 р. №38 (723) - Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20070423104509/http://www.chv.cv.ua/04-09-17/51.htm>
22. Целан П. «Фуга смерті» (оригінал і варіативні переклади). - Режим доступу: <http://www.e-litera.com.ua/upload/grade-11/demo/oryginal-Celan.pdf>
23. Чобан А., Павлович Н. Аби пам'ятали...: [про мера нашого міста в період Другої світової війни та випускника Чернівецького університету Трояна Поповича] / Алла Чобан // Університетський вісник. - 2011. - Лип.-серп.(№6). - С. 11-12.
24. Шабашкевич Г. Урок єврейської: [Розповідь про гетто Духовної Ф.П.] / Г. Шабашкевич // Буковина. - 2011. - 23 верес. (№74). - С.3.
25. Викторов А. Узник слова. // Глобальний єврейський онлайн центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Fjewish.ru%2Fru%2Fpeople%2Fculture%2F186182%2F%3Ffbclid%3DIwAR2XHH19SzAf52cuUIWXPZq7vbYKdYgjmi_T2qgq04kva3vD-DvrVsEEVzo&h=AT21MA9FQq7CYvUAmEOLPh_LyYIwzu7Yq0S9Ad9F9ePXZxU9Gk3TKZzwSW2NLWeh4f6mOsjISQDTcUX98qa5ZzBrtWhivU7mHEX4rpqYcHC8ncrMer5H6qCfehTcn0t0RTI
26. Яворська І., Кучерява Г. Запитайте у срібла... [Текст]: [про криваву подію євр. Народу, розповіді очевидців в часи Голокосту 1941 р.] / І. Яворська // Буковина. – 2016. – 29 січ. (№5). – С. 7.
27. Кацевич Д. Роза Ауслендер. Немецкая поэтесса еврейского происхождения. [Електронний ресурс]. - 2016 - Режим доступу:

- https://www.peoples.ru/art/literature/poetry/oldage/rose_auslander/index.html
28. Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев / под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы: Прут, 1992. – Вып. 2. – С. 6.
 29. Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей – гетто / под ред. Е. М. Фивкель и П. В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 63.
 30. Мельман К. В Черновцах открыли памятник поэтессе Розе Ауслендер. [Электронный ресурс]. // Хадашот. -2018. – июнь, (№6). - сиван 5778. - Режим доступа: <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/v-chernovcah-otkryli-pamyatnik-poetesse-roze-auslender>
 31. Почетное звание в Государстве Израиль. [Электронный ресурс]. // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа: <https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14461/>
 32. Радутский В. Соприкасаясь с тайнами судьбы: интервью с Аароном Аппельфельдом. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/230/radutskiy.htm>
 33. Свидетельства узников фашистских лагерей – гетто. / под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1995. – Вып. 4. – С. 116.
 34. Синило Г.В. «Родина-Слово» Розы Ауслендер. - Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/8459>
 35. Справка Об эвакуации с территории Черновицкой области в Румынию лиц еврейской национальности, не состоящих до 28 июня 1940 года в Советском гражданстве. ДАЧО. – Ф. П. 1. оп. 2, спр. 353. // зб. н. п. Питання історії України. - Т. 9. - С. 234.
 36. Стихи из Черновцов. [Электронный ресурс]. // Сквозь призму времени. Избранные истории из архивов Яд Вашем - Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/yv/ru/exhibitions/through-the-lens/meerbaum-eizinger.asp>
 37. Холокост в Черновцах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://chibur-chernivtsi.blogspot.com/p/blog-page_14.html?fbclid=IwAR3qU91ooYFNW-UaMsGty_6rdRNCb95M8JOlmDkqaNqAhQvNt0VdC2U6uWQ
 38. Холокост: «жертвы ненависти» (гетто на территории СССР). [Электронный ресурс]. – Абакан, 2009. - Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/Work/Konkurs/11/Rusina.htm?fbclid=IwAR1okVkYCeOFslnjRia7MuVeHtcuB3qiaodKex7RIvh7mjupSDX6psXAv9g>
 39. Хонигсман Я.С. Общество «Еврейское наследие». - Москва, 1999 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20140710141106/http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm>

40. Черновицкое общество еврейской культуры им. Э. Штейнбарга. Вестник: [Ряд статей о фашистском геноциде евреев]- Черновцы, 1992.- Выпуск 2. Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев. - 120 с.
41. Черновицкое общество еврейской культуры им. Э. Штейнбарга. Вестник: [Ряд статей о фашистском геноциде евреев] – Черновцы, 1994.- Выпуск 3. Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто. – 168 с.
42. Черновицкое общество еврейской культуры им. Э. Штейнбарга. Вестник: [Ряд статей] – Черновцы, 1995.- Выпуск 4. 4.1. Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто. - 144 с.
43. Черновицкое общество еврейской культуры им. Э. Штейнбарга. Вестник: [Ряд статей] – Черновцы, 1996.- Выпуск 5. Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто.- 126 с.
44. Черновцы. Электронная еврейская энциклопедия. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14675/?fbclid=IwAR2HM-kSAL01n-sCBb1iZ2TpEFSS6nhFhRlwi6ghEPf7Vtg1uLaxUV6MMgQ>
45. Щербин Э. «Танго смерти» на улице Яновской во Львове // Полезные заметки – 17.06.2019 - Режим доступа: <https://polzam.ru/index.php/istorii/item/1112-tango-smerti-na-ulitse-yanovskoj-vo-lvove>
46. Chernivtsi Ghetto 1941 - A Territory of Suffering and Humiliation (Чернівецьке гетто 1941 року – територія страждань і принижень) [Відео]. [Электронный ресурс]. // International Digital Project Measuring Ghettos. - Режим доступа: <https://m.facebook.com/measuring.ghettos/videos/chernivtsi-ghetto-1941-a-territory-of-suffering-and-humiliation/780071859255365/>
47. Dachau concentration camp. [Электронный ресурс]. // The History Place. – Режим доступа: <http://www.historyplace.com/worldwar2/holocaust/h-dach-early.htm>
48. Final solution Overview. / United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC «Final Solution: Overview». [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005151>
49. Identification card issued to Lotte Gottfried Hirsch by the Czernowitz County Office of Jewish Affairs, authorizing her to remain in Czernowitz. (Ідентифікаційна картка, видана Лотті Готфрід Гірш управлінням у справах євреїв округу Черновіц, що дозволяє їй залишатися в Черновіці) / United States Holocaust Memorial Museum [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1102688>
50. Kovtsun, Vasiliy, Kovtsun, Yekaterina (Праведники народів світу: Ковцун Василь, Ковцун Катерина. [Электронный ресурс]. // Яд

- Вашем.) - Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035620>
51. Krick-Aigner K., The Encyclopedia of Jewish Women, Rose Ausländer. [Електронний ресурс]. – 2009. - Режим доступу: <https://jwa.org/encyclopedia/article/auslander-rose>
 52. MacLeod Finn Canadian National Holocaust Monument. [Електронний ресурс]. // Concrete. - 2018. - 11. Jan (Маклауд Ф. Канадський національний пам'ятник Голокосту). – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20191227233549/https://arcspace.com/feature/canadian-national-holocaust-monument/>
 53. Meerbaum S. Du, weißt du, wie ein Rabe schreit? (Ви знаєте, як кричить ворон?) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://hauster.de/data/ExpoSelmaMeerbaum.pdf>
 54. Oral history interview with Anastasia Mihailiuk. / United States Holocaust Memorial Museum [Електронний ресурс]. - interview: 2011 June 25. – Режим доступу: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50626>
 55. Oral history interview with Filipina Dudchak. / United States Holocaust Memorial Museum [Електронний ресурс]. - interview: 2011 June 25. – Режим доступу: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50628>
 56. Oral history interview with Gusta Fuhrmann. / United States Holocaust Memorial Museum [Електронний ресурс]. - interview: 2011 June 25. – Режим доступу: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn565872>
 57. Rorovici Traian (Праведники народів світу: Траян Попович. [Електронний ресурс]. // Яд Вашем. - Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4016999>
 58. Portrait of the Weidenfeld family wearing Jewish badges in the Czernowitz (Cernauti) ghetto, shortly before their deportation to Transnistria. (Портрет сім'ї Вайденфельд з єврейськими значками в гетто Czernowitz (Cernauti), незадовго до їхньої депортації до Трансністрії). / United States Holocaust Memorial Museum [Електронний ресурс]. - October 1941. - Режим доступу: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1109691>
 59. Rose Ausländer. Bekanntschaft mit Paul Celan (Р. Ауслендер. Знайомство з Паулем Целаном). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ursulahomann.de/RoseAuslaender/inhalt.html>
 60. The Nazi Holocaust 1938-1945: 6,000,000 Death. [Електронний ресурс]. // The History Place. – Режим доступу: <https://www.historyplace.com/worldhistory/genocide/holocaust.htm>
 61. Wasilkowski Jozef, Wasilkowska Vaselena (Праведники народів світу: Васильковський Йозеф, Васильковська Василина // Яд Вашем.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035786>

Література

- 62.Абрамова Н. Голокост на Буковині через призму буковинської поліетнічності / Н. Абрамова // Питання історії України: зб. наук. ст.- Чернівці: Технодрук, 2011.- Т.14.- С.240-246.
- 63.Ботушанський В. М. Національний склад населення Північної Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Питання Нової та Новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Вип. 2. Ч.1. – Чернівці, 1993. — С. 45-54.
- 64.Гуггенбергер Г. Єднання та протистояння. Аспекти німецько-єврейських відносин у Чернівцях (друга половина ХІХ ст. – 1940 р.) // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С.278-289.
- 65.Добржанський О. Старик В. Бажаємо до України! – Одеса: Маяк, 2008. -1168 с. - Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=lx_-8b-5zksC&pg=PA2&lpg=PA2&dq=%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0+%D0%B1%D0%B0%D0%B6%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE+%D0%B4%D0%BE+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8&source=bl&ots=qKHi3sEGxs&sig=ACfU3U0qItSEXoK7qEKhzoj82QKQ9qu8WQ&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjXj9KJgInqAhWvtIsKHTbSC8sQ6AEwAXoECAkQAQ#v=onepage&q=%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B6%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%20%D0%B4%D0%BE%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8&f=false
- 66.Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 – 1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с. – С. 68-71.
- 67.Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. «Зелена Буковина». – 1956. - 965 с. – С. 421–440.
68. Кушнір М. П. Єврейська релігійна община та правове становище євреїв Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С.278-289.
- 69.Олару Д., Воронцов С. Траян Попович. Сповідь. Біографія. Свідчення / Драгош Олару, Сергій Воронцов – Чернівці: «Родовід», 2018 – 156 с.
- 70.Піддубний І. А. Місто у міжвоєнний період / Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки

- про місто) / [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009 – 586 с.- С. 163-222.
71. Піддубний І.А. Особливості функціонування політичної системи Румунії напередодні Другої світової війни (1938-1939 рр.), 2014. – С. 43-46.- Режим доступу:<http://scaspee.com/6/post/2014/11/features-of-functioning-of-the-political-system-in-romania-before-world-war-ii-1938-1939-piddubnii-i.html>
 72. Піддубний І.А. Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду. // зб. н. п. Історична панорама. Вип. 5. – 2007. – 158 с. - - Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4769.html>
 73. Руснак О. Етно-демографічна характеристика населення Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період / Олександр Руснак // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія. – 2019.- №1.- С.84-92.
 74. Скорейко Г. М. Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII – початок XX століття) / Скорейко Г.М. // Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. Науково-дослідний центр буковинознавства. Кафедра історії України. З історичного минулого Буковини. – 2001. – С. 54-61.
 75. Слободинський Д. К. Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни: Дис... канд. іст. наук. [Електронний ресурс]. – Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2015. – С. 49.http://shron1.chtyvo.org.ua/Slobodynskiyi_Dmytro/Poriatunok_ievreiv_ukraintsiam_y_u_roky_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf
 76. Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921. – Чернівці: Прут, 2009. 184 с. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=OU25EJvGaAAC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
 77. Суровцев О.А. Вшанування жертв Голокосту у Чернівецькій області: меморіальні місця, люди та сучасні рефлексії / О. Суровцев // Науковий вісник Чернівецького університету зб. наук. пр. – Чернівці: ЧНУ, 2014. – Вип. 702/703: історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С .90-93.
 78. Суровцев О.А. Голокост на теренах Буковини: ретроспектива подій та питання збереження історичної пам'яті. / О. Суровцев // Питання історії України. - 2013. - Т. 16. - С. 141-145. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2013_16_29
 79. Суровцев О.А. До питання про антисемітську пропаганду румунської влади в Північній Буковині у 1941-1944 роках (на матеріалах газети «Буковина») / О. Суровцев // Питання історії України. - 2012. - Т. 15. - С. 117-120. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2012_15_22
 80. Суровцев О. Євреї Хотинщини в роки Другої світової війни: архівні дані про злочини румунської окупаційної влади // Джерела з історії

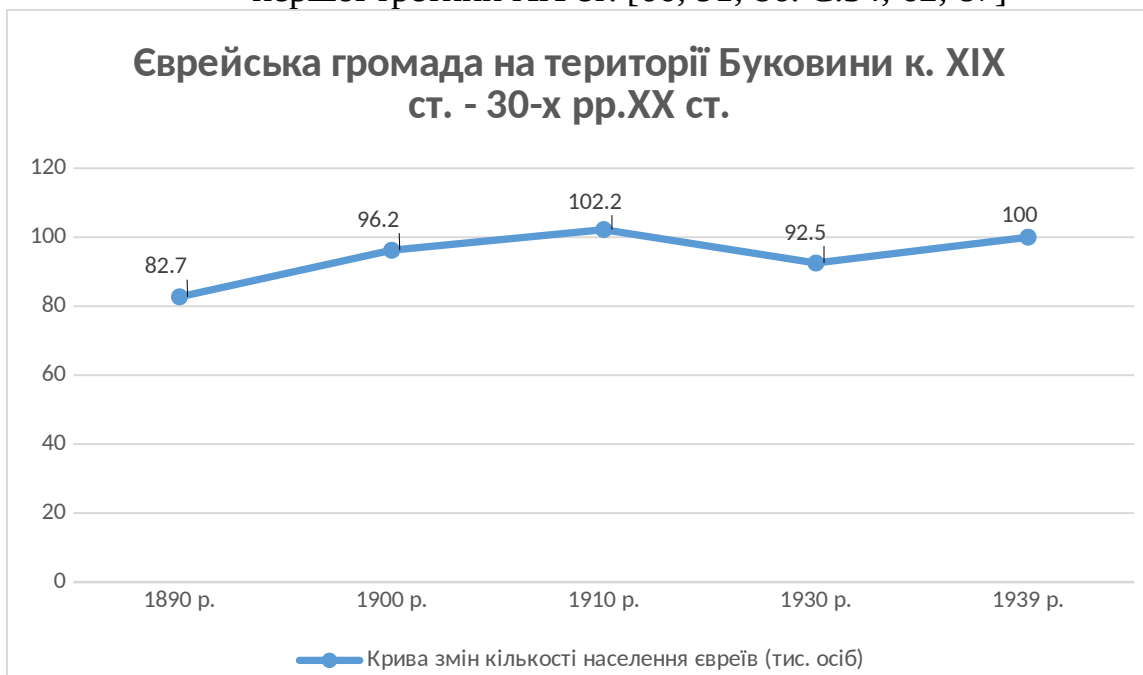
- Хотина та Хотинщини: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Хотин, 17 жовт. 2017 р.). – Чернівці: Прут, 2006. – 124 с. – С. 89-97.
81. Суровцев О.А. Історія гетто у Чернівцях (1941 рік) – інформаційна довідка – Режим доступу: <file:///C:/Users/DJ/Downloads/ghetto-history.pdf>
 82. Суровцев О.А. Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту / О. Суровцев // Питання історії України. - 2010. - Т. 13. - С. 193-201. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2010_13_37
 83. Суровцев О. А. Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів / О. Суровцев // Питання історії України.- 2011. - Т. 14. - С. 169-176. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2011_14_35
 84. Суровцев О. Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр.// Питання історії України. – зб. наук. ст.. – Т. 8. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2005. – С. 244 – 249.
 85. Суровцев О.А. Трагедія єврейського населення м. Чернівці у жовтні-листопаді 1941 року // Питання історії України: Збірник наукових статей. –Чернівці: Технодрук, 2009. –Т. 12. –С. 121-126 – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2009_12_24
 86. Флоранс Хейман Повернення пам'яті: Сторінки єврейської історії Чернівців - Переклад [з французької] Володимира Каденка - Київ: Дух і Літера, 2016.- С.34
 87. Холодницький В. До питання про становище євреїв Північної Буковини та Північної Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни. // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 121-130.
 88. Чорней Ю. 4-75 Вернон Кресс. Життя під прикриттям / Юрій Чорней. - Чернівці: Наші книги, 2020. - 944 с. – С. 184-186.
 89. Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв/ Проф. д. Г.Штернберг; пер. з нім. Марка Куліша – Чернівці: Книги – ХХІ, 2019.- 136 с.
 90. Щупак І. Українці-рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Київ: НТУУ «КПІ», 2012. – Вип. 34. – С. 136.
 91. Яворська І. Т. Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944 – 1991 рр.): моногр./ І. Т. Яворська. Чернівці: Технодрук, 2016. – 216 с., с.19
 92. Альтман И. А. Глава 3. Гетто и лагеря на территории СССР. § 1. Классификация мест принудительного содержания // Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. — 2002. — 319 с. — Режим доступу: https://jhist.org/shoa/hfond_110.htm
 93. Березина С. Н. Евреи Буковины. Славные имена/ С. Н. Березина. Черновцы: Технодрук, 2022, - 336 С.
 94. Дробязко Л. Репресированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы для из частных

- архивов) Нафтали Серф-Кон. // Голокост і сучасність. - 2003. - січ.-лют. (№1). - С. 7-8.
95. Каганович А. Вопросы и задачи исследования мест принудительного содержания евреев на территории Беларуси в 1941—1944 годах. — Мн. : Ковчег. — Вип. 1. — Режим доступа: <http://www.jewniverse.ru/RED/Kaganovich/Belarusia%5B2%5D.htm>
96. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. – С. 357–358.
97. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии. - С. 253 -397.
98. Щетников В. П. К истории еврейских лагерей-гето на территории Транснистрии: 1941-1944 гг. // Голокост і сучасність. - 2003. - січ.-лют. (№1). - С. 14-15.
99. Angela Moré Die unbewusste Weitergabe von Traumata und Schuldverstrickungen an nachfolgende Generationen –Режим доступа: <https://journal-fuer-psychologie.de/article/view/268/310>
100. Angrick Andrej & (2010) Power Games: the German Nationality Policy (Volkstumspolitik) in Czernowitz before and during the Barbarossa campaign. // Dapim: Studies on the Holocaust. - Volume 24, 2010. - Issue 1. - 89-135.
101. Ștefan Cristian Ionescu «Californian» Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943. – Режим доступа: https://www.academia.edu/31679518/Californian_Colonists_versus_Local_Profiteers_The_Competition_for_Jewish_Property_During_the_Economic_Colonization_of_Bukovina_1941_1943_Yad_Vashem_Studies_Vol_44_No_2_2016
102. Surovtsev O. A. Jews in Bukovyna during the Second World War through the prism of printed materials of "Bukovina" newspaper / Олег Суровцев // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. – 2017. - №2 – С. 57-61.
103. Von Hartwig Cremers Generalkonsul Dr. Dr. Fritz Gebhard Schellhorn (Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Czernowitz 1940-1943). – Режим доступа: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://hauster.de/data/cremers.pdf&ved=2ahUKEwiC8aypptH7AhX3g_0NHXesABsQFnoECA8QAQ&usg=AOvVaw1qaXk8uGu1jgZ2m3xMPa_y

ДОДАТКИ

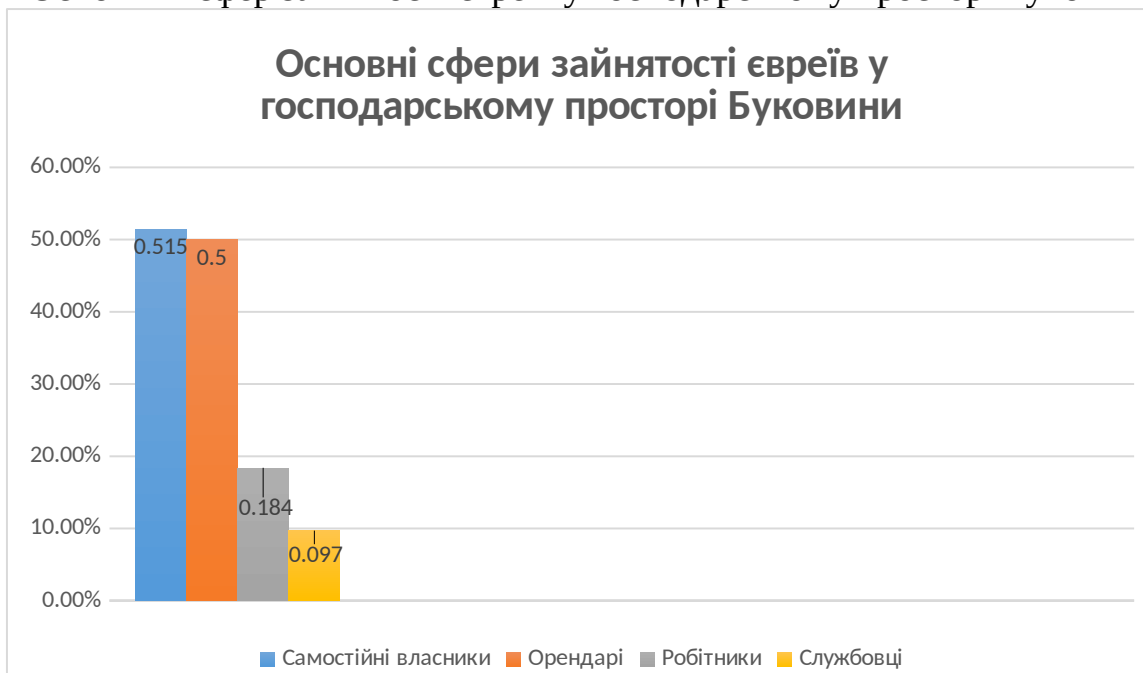
Додаток А Діаграма

Зміни кількості населення єврейської громади Буковини наприкінці XIX - першої третини XX ст. [66; 91; 86. С.34; 62; 87]

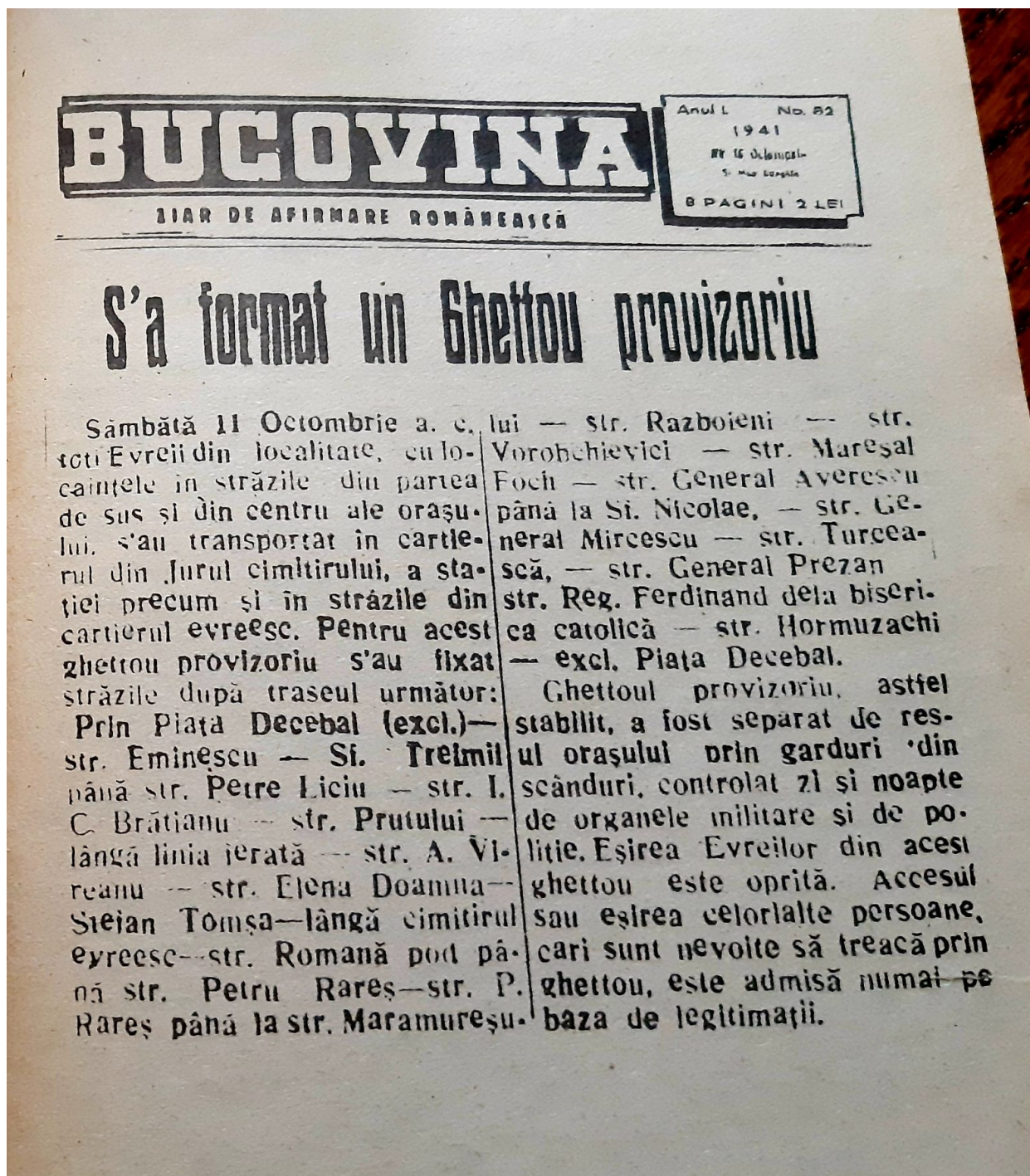
Додаток Б Діаграма

Основних сфер зайнятості євреїв у господарському просторі Буковини [91]

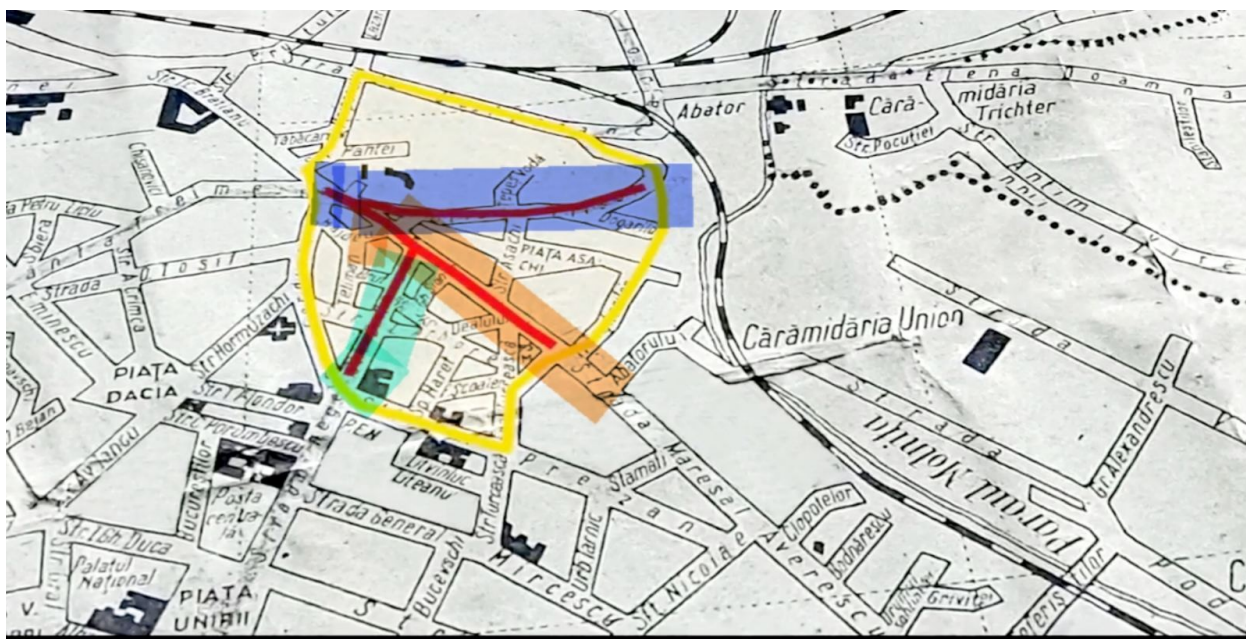
Додаток В

Стаття з газети «Буковина» від 16 жовтня 1941 р. випуск №82
«Сформувалось тимчасове гетто» [40, с. 7]

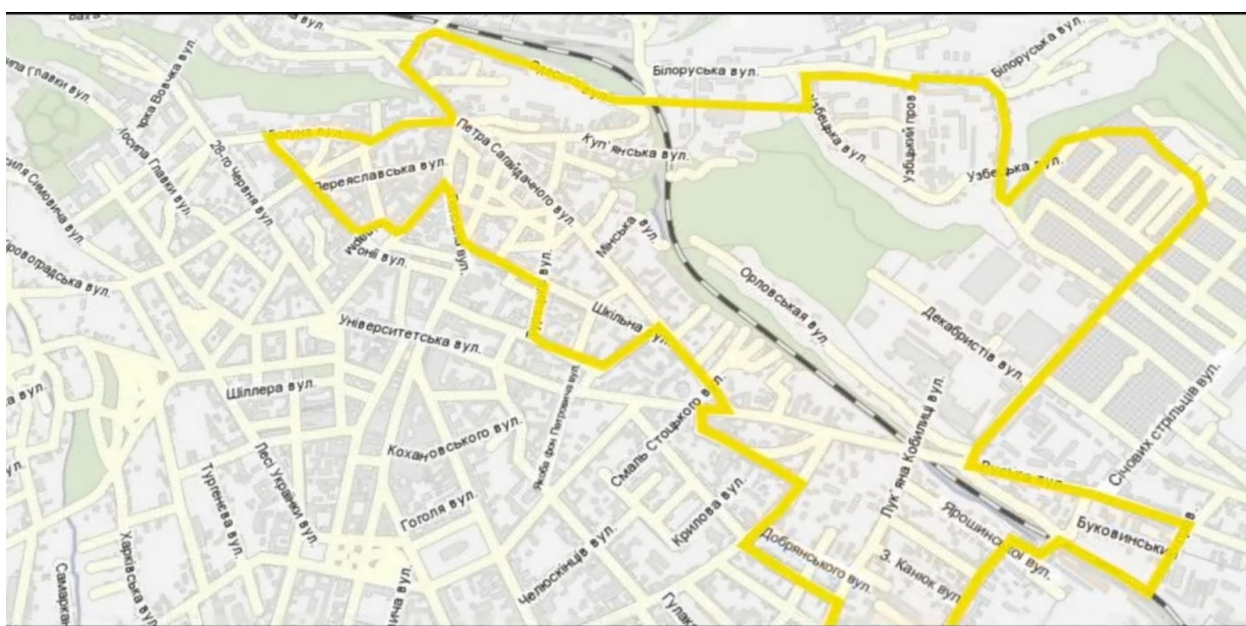

Додаток Г

Карта 1. Єврейський квартал - обране місце для створення Чернівецького гетто із головними вул.: Єврейська, Крянге, Вільсона.

Карта 2. Територія Чернівецького гетто на сучасній мапі міста Чернівців [46]

Додаток В

Фото. Євреї на примусових роботах (прибирання міських вулиць). 24 липня 1941 р. [3]

Додаток

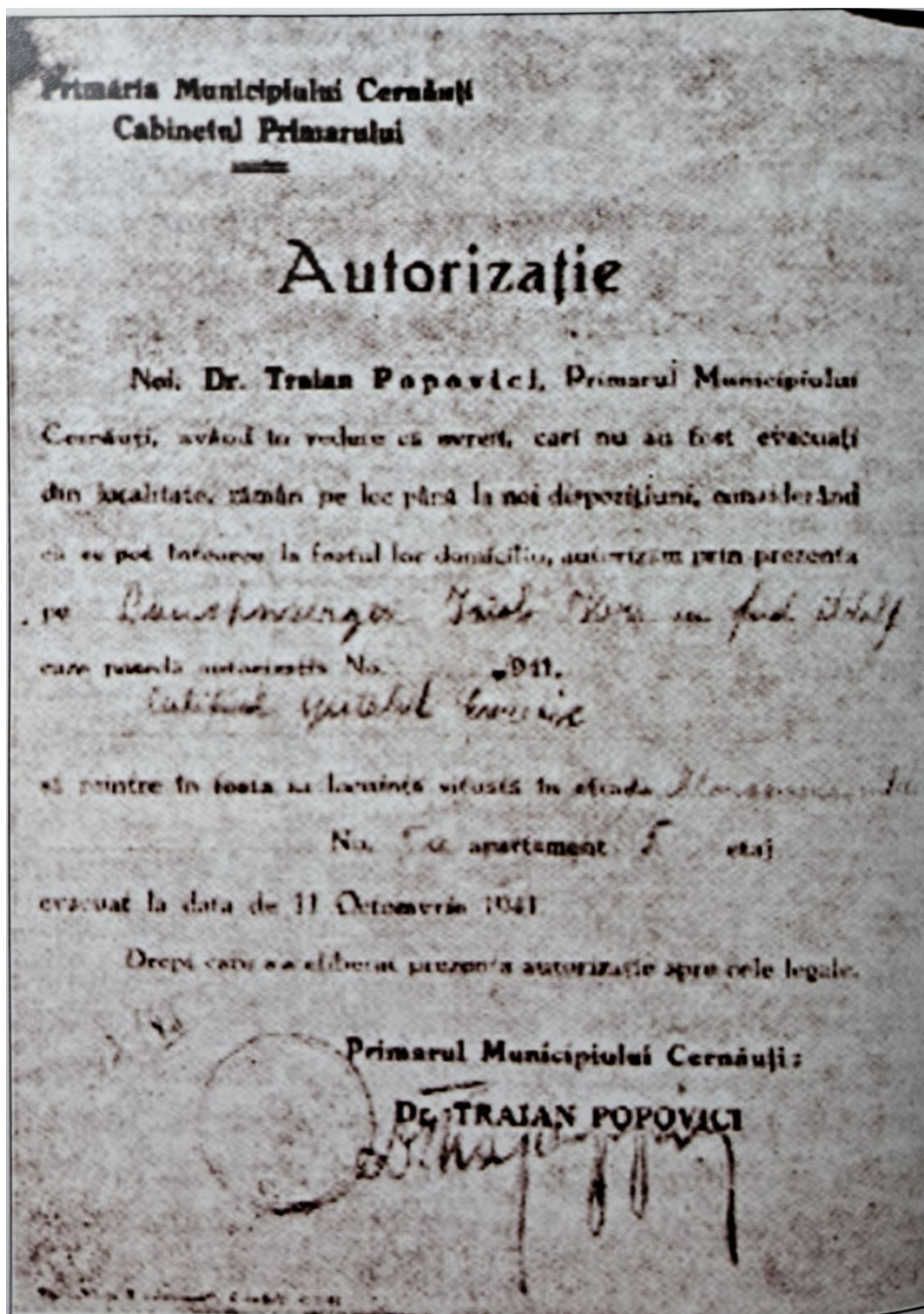
Portrait of the Weidenfeld family wearing Jewish badges in the Czernowitz (Cernauti) ghetto, shortly before their deportation to Transnistria. Pictured from left to right are Yetty, Meshulem-Ber, Sallie and Simche Weidenfeld. October 1941. (Портрет сім'ї Вайденфельд з єврейськими значками в гетто Czernowitz (Cernauti), незадовго до їхньої депортації до Трансністрії. На фото зліва направо Єтті, Мешулем-Бер, Саллі та Сімше Вайденфельд. Жовтень 1941 р.)

[58]

Додаток Г

Авторизація (дозвіл) на перебування єврея у Чернівцях, впроваджена
Траяном Поповичем [69]

Додаток Г

Identification card issued to Lotte Gottfried Hirsch by the Czernowitz County Office of Jewish Affairs, authorizing her to remain in Czernowitz.
(Ідентифікаційна картка, видана Лотті Готфрід Гірш управлінням у справах євреїв округу Чернівці, що дозволяє їй залишатися в Чернівцях [49])

24107 / 11/836/1942
Nr. 11/12 1943

OFICIUL JUDEȚEAN AL EVREILOR CERNĂUȚI

Carte de identitate

Evreul capul de familie *Hirsch Lotte*
membru de familie

strada *11 Srembic* nr. *270*

1) Posedă autorizația și declar. de ședere în Cernăuți Nr. *425* /1941
2) Posedă adeverință dela recensământul evreilor Nr. *29838* /1942
3) Posedă buletinul de înscriere la biroul de populație Nr. *22459* /194
13684

Pierderea carnetului de față atrage anularea autorizației de ședere în Cernăuți

Semnătura posesorului
Delegatul Poliției,
Delegatul C. E. R.
Delegatul Guvern. Bucovina